

LANGESTRAND OG FRITZØE VÆRK

RAGNAR
KRISTENSEN

LANGESTRAND OG FRITZØE VÆRK

Et jernverkssamfunn ved havet

utgitt av
LANGESTRANDS
NYTTIGE
SELSKAB

FORTIDSMINNE-
FORENINGEN
VESTFOLD
AVDELING

utdrag

Langestrand har en rekke bevaringsverdige bygninger. Enkeltvis er ikke alle disse fredningsverdige i tradisjonell forstand, men det totale antall gamle hus utgjør en helhet som er fredningsverdig. (Riksantikvaren 1985).

Boken om Langestrand og Fritzøe Værk er skrevet i en tid med store omstillinger i det gamle industrisamfunnet Langestrand. Bydelens historie strekker seg ned til 1500-tallet. Mennesker og historie vises gjennom bygningene som fremdeles finnes i området. Mye er forandret, men kjernen består. Miljøet på Langestrand har røtter som fascinerer og forteller historier som angår oss enten vi er huseiere eller beslutningstagere. Bevissthet om historien er et nødvendig grunnlag for å treffe beslutninger ettertiden blir tilfreds med. Allfor ofte sier man i ettertid: "Hadde vi bare visst!"

Langestrands historie rommer menneskeskjebner, arkitektur, byggeskikk, trivialiteter og dramatiske begivenheter, folkelig humor såvel som tragedier. Til sammen har alt dette meislet ut bydelens ansikt. Få bydeler i Norge har en så rik arv å videreføre. Å dokumentere og synliggjøre denne historien er en oppgave for stor for én bok. Derfor er dette første i rekken. Det vi forbigår her, får komme senere.

Dette første bindet om verkssamfunnet tar for seg jernverkstiden frem til 1868. Basert på sporene som er tilbake føres vi inn i en historisk labyrint av hendelser, mennesker, makt og avmakt. Gjennom bygninger og rester av byggverk speiles fortiden og gjøres tilgjengelig for alle som er interessert i en særegen historie med sterke nasjonale og internasjonale overtoner.

Ragnar Kristensen (f.1957), forfatter og grafisk formgiver for boken, er kjent for sitt arbeid med å bevare truede kulturminner og som formidler av kulturminnevern. Han har historie mellomfag ved UiO og arbeidet hos Byantikvaren i Oslo fra 1982-86. Styremedlem i Fortidsminneforeningen i Vestfold fra 1996 og har ledet større vernesaker for avdelingen, deriblant saken om bevaring av Festiviteten i Larvik. Han har utført bygningsundersøkelser og arbeidsbeskrivelser for fredede og bevaringsregulerte hus og eier fredede Yttersø gård sammen med sin kone og medarbeider Bente Bjerknes. De har ansvar for avdelingens websider og driver firmaet Yttersø gård innen restaurering av antikviteter, bygningsvern og medieorientert virksomhet. De har skrevet et utall publikasjoner og artikler.

ISBN-13: 978-82-997490-0-8
ISBN-10: 82-997490-0-X

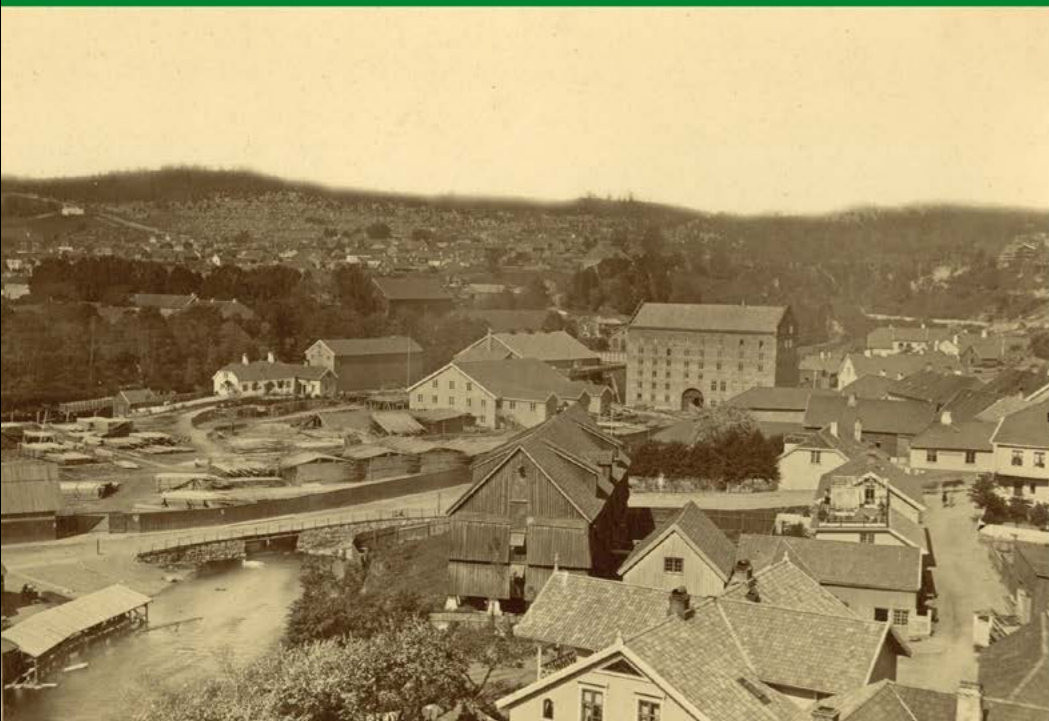
Ragnar Kristensen LANGESTRAND OG FRITZØE VÆRK Et jernverkssamfunn ved havet

Et spøkelsesaktig glimt av trekullageret og marsovnene fra 1845. Utsnitt av et fotografi fra 1865 - kort tid før marsovnene ble revet. Fotografiet viser Langestrand sett fra Tollerodden. Det eneste eksisterende fotografi av marsovnene i Hammerdalen.

Utgiver:
Langestrands Nyttige Selskab og
Fortidsminneforeningen Vestfold avdeling
Larvik 2006

Boken er tilegnet "sotingene" som bygget Fritzøe Værk og Langestrand, og dagens "sotinger" som forvalter arven.

Først og fremst en uforbeholden og stor takk til Langestrands Nyttige Selskab som gjorde det mulig å skrive og gi ut denne boken.

Uten min kone Bente Bjerknes` støtte og utrettelige arbeidsinnsats, faglige råd og journalistiske evner ville denne boken ikke sett dagens lys. Uten Ragnar Ridder-Nielsens grunnfaste tro på bokprosjektet og kunnskap om lokalhistorien og lokalmiljøet, Dyveke Basts råd, kunnskaper, pedagogiske sans og rødblyant, samt Gunnar Christie Wasbergs milde formaninger, klokhet og kunnskap om både de brede linjer og om smått og stort på Langestrand, ville boken ikke funnet sin form og kommet i mål. I Gunnar Christie Wasbergs ord har jeg hørt en dyp og ektefølt kjærlighet til verkssamfunnet Langestrand.

En stor takk til Riksantikvaren som generøst har stilt gamle fotografier fra sitt arkiv vederlagsfritt til disposisjon for boken og med ekspressfart sørget for digital kopiering. Takk også til Riksarkivet og deres fotograf som forserte ventelisten i sluttspurten av boken.

Privatpersoner og Larvik Museum som har stilt til rådighet fotografier og gjenstander for arbeidet med boken er vi også stor takk skyldig. Videre fortjener velvillige personer i Larvik kommune takk for hjelpsomhet og hurtig ekspedering av våre ønsker rundt kart og arkivmateriale. Og ikke minst takk til Jens-Henrik Sørensen og Helge Pedersen - ekte sotinger med brennende interesse for stedets historie. Uten slike diskusjonspartnere ville noen gåter fremdeles vært uløst.

En stor takk til Østlands-Posten som velvillig har stilt sitt billedmateriale til disposisjon.

Og ikke minst en stor takk til alle på Langestrand, sotinger og andre, som har utholdt forfatterens nærgående fotoregistreringer og stilt opp for å fortelle hva de husker og vet om bydelen. Det kreves stedlig tilhørighet utover det vanlige for å oppnå hedersbetegnelsen "soting". Måtte tittelen leve videre sammen med Langestrands egenart.

Larvik, 19 november 2006

Ragnar Kristensen

ISBN -13: 978-82-997490-0-8

ISBN-10: 82-997490-0-X

INNHold

Forord	4
Innledning	6
Historisk resymè	10
Vandrerute 1 Sag og mølle	18
Vandrerute 2 Fritzøe Værk	32
Vandrerute 3 Vey til Helgeroen	76
Vandrerute 4 Vey til Skeen	116
Vandrerute 5 Vey til Fritzøe Eiet	134
Vandrerute 6 Nord for Wellerødgaden	150
Vandrerute 7 Skolegaden	170
Vandrerute 8 Vey til Fredriksværn	194
Vandrerute 9 Strandsittere og trelast	208
Kilder og litteratur	234

KART OG BILDER

Byprospekter og slaggsten	8-9
Vandrekart	16-17
Gamle fotografier- sag og mølle	30-31
Gamle fotografier og tegninger, Fritzøe Værk	64-75
Gamle fotografier og tegninger, Kirkegaten	110-115
Gamle fotografier, Høysteinane	132-133
Gamle fotografier, Eidgaten	148-149
Gamle fotografier, nord for Kirkegaten	166-169
Gamle fotografier, Bekkegaten	190-193
Gamle fotografier, Langesgate mm.	206-207
Gamle fotografier, Stavernsveien	224-227
Historiske kart	228-233

FORORD

Langestrands Nyttige Selskab hadde sitt 125 års jubileum på Larvik Museum i Verkensgården i 2002. Da ble det klart for styret at Langestrands mange eldre bygninger og de menneskene som engang bygde og bodde her, manglet. Husene og menneskene på bildene stod ikke klart nok fram fra historiens glemsel, og vi tenkte: Hvem bygde husene og hva levde de av? Da vi forstod hva de eldre fortalte om, at generasjoner på Langestrand hadde tilhørighet til Fritzøe Jærnverk, så vi hva som manglet. Vi måtte bare prøve å få deres felles historie fram. Vi håper at dere som leser boken føler at vi har klart mye av dette.

Vi ønsker selvfølgelig også å oppnå at de som i dag bebor disse husene, føler det ansvaret og den kjærligheten som må være der for å ivareta vår felles kulturarv. Å ivareta Langestrands miljø er viktig. I våre dager, når det ikke er nødvendig å spasere til arbeidet, søker vi andre verdier. Vårt felles bomiljø og dets historie er blitt kjent og derfor stiger prisene her mer en gjennomsnittet. Vi har en verneplan som i 1986 ble vedtatt av våre politikere. La oss håpe at de fortsatt vil være med på å styrke den, og ser at det ligger store samfunnsmessige verdier i slike bomiljøer.

Elva Nannarå (Farriselva) er oppstarten til det hele. Mølle drift er dokumentert helt tilbake til 1300 tallet. Utviklingen videre har vært enorm sett med norske øyne. Riksantikvaren sier at Røros, Kongsberg og Langestrand står i en særstilling i norsk industrihistorie. Vi ønsker vel å ivareta dette? Sannsynligvis kan vi si at Larvik ikke ville fått sitt grevskap uten jernverket.

Da vi startet innsamlingen av materiale, ble det fort klart for vår redaktør og forfatter, som jeg uten beskjedenhet påstår har gjort en kjempejobb, at dette må bli flere bøker. Vi fant materiale til minst tre bøker! Detektivjobb i gamle arkiver viste det. Da oppstod et luksusproblem. Hvordan legger vi dette opp? Redaksjonskomitè og forfatter kom sammen og resultatet ble det dere nå holder i hånden. Kanskje noen savner noe, men vi er ikke ferdige med vår felles historie. Vi kom bare fram til 1868.

Vi må takke for at Fortidsminneforeningen fattet interesse for prosjektet. De har bistått med stor faglig kompetanse og støtte. Til sist vil jeg som leder av Langestrands Nyttige Selskab takke alle dere som har stilt opp på våre dugnader, og som betaler medlemskontigent. Jeg vil påstå at uten dere ville vi ikke hatt økonomi til å utgi boken. Støtten fra det offentlige har beklageligvis vært null. La oss håpe at de ved neste korsvei er tilstede. Men husk: Sotingene har alltid klart seg sjøl.

Leve Republikken Langestrand!

Ragnar Ridder-Nielsen, leder Langestrands Nyttige Selskab

Fortidsminneforeningen avdeling Vestfold er glad for initiativet Langestrands Nyttige Selskab har tatt for å få til en bok om Langestrands mennesker, bygningsmiljø og historie. Vi setter pris på det årelange samarbeidet med den tradisjonsrike lokale velforeningen og at samarbeidet har resultert i felles utgivelse av denne boken.

Boken om Langestrand og Fritzøe Værk skal være til nytte og glede som oppslagsverk, lokalhistorisk kunnskapskilde for folk flest og skoleelever som arbeider med lokalhistorie. Langestrandshistorien, verkshistorien og artige og rørende opplysninger om folk flest og kjente personer i bydelen gir detaljene til det store bildet. For å kunne bevare kreves et oppmerksomt blikk - på gatenett, bygningsrester og særtrekk ved byggeskikken. Langestrands historie er særegen i nasjonal sammenheng og er blitt til i samspill mellom lokale og internasjonale impulser.

Fortidsminneforeningen er en nasjonal verneorganisasjon basert på fylkes- og lokallag. Fortidsminneforeningen har mange oppgaver og utfordringer. Vi har i en årrekke vært engasjert i ulike bevaringssaker på Langestrand fordi bydelen er enestående i norsk historie. Vi har prioritert Langestrand fordi bydelen betyr mye. Vi vet at "sotingene" er stolte av bydelen sin og vi håper boken både bidrar til å spre kunnskapen innbyggerne har om egen historie og at den vil åpne øynene på andre og lære folk å se og tolke det de ser. Utfordringen går til offentlige myndigheter som har det overordnede ansvaret for bydelens fremtidige bevaringsstatus.

Bokens vandreruter tar utgangspunkt i dagens fysiske spor, arkivet over historien. Det krever kunnskap å tolke sporene. Kunnskap er det beste vern og kan sikre at bevaring og utvikling av miljøet skjer forsvarlig, uten å forringe enkeltdelene eller sammenhengen mellom bebyggelsen, innsjøen, elven, strandsonen og havet. Bokens formål er å spre kunnskap om en bydel med stolthet over egen kultur og de verdier som er skapt i området gjennom generasjoner. Måtte boken om Langestrand formidle den kunnskapen som er nødvendig for å verne et område av nasjonal betydning.

Dyveke Bast, leder Fortidsminneforeningen Vestfold avdeling

Langestrands Nyttige Selskab og Fortidsminneforeningen avdeling Vestfold retter en stor takk til dr. philos Gunnar Christie Wasberg for hans engasjement i redaksjonsarbeidet. Han er selv en ekte "soting", en kapasitet kjent fra utallige foredrag, kurs, vandringer og bøker med temaer fra hans barndoms- og ungdomsmiljø. Hans vide kunnskaper om historie, samtid og syn for de store linjer har vært en inspirasjon som preger bokens innhold. Vi takker også redaksjonsmedlem Bente Bjerknes for hennes engasjement. Hun har bakgrunn fra bl.a. journalistisk arbeide med foreningens publikasjoner. Forfatter Ragnar Kristensen har laget en bok som etter vår oppfatning bør være tilstede i bokhyllene til alle som er interessert i historien om Langestrand og Fritzøe Værk.

Redaksjonskomitèen har bestått av dr.philos. Gunnar Chr. Wasberg, Dyveke Bast, Bente Bjerknes, Ragnar Ridder-Nielsen og forfatter/redaktør Ragnar Kristensen. Redaksjonskomiteen takker: Larvikbanken, Østlands-Posten, Riksantikvaren og Fortidsminneforeningens hovedstyre.

INNLEDNING

FARRIS

Breddfull av trygghet
for trær
som dier og gir tilbake

for tørstende teknikk
med lange sugerør
under vannspeilet

for elleville blikk
som rekker en dukkert
idet E18 feier forbi

for masende mylder
av mennesker

og for lille meg
som vektløs kan strekke
en vårlysten kropp
mens myke bølger
i hud og vann
finner hverandre

Lillian Skow

Fra "Øyeblikk"
Færder Forlag 2004

Bydelen på vestsiden av Farriselven i Larvik har en fengslende historie og bærer på kvaliteter som kvalifiserer til nasjonal verneverdi. Til tross for tap av kulturminner gjennom årene er det grunn til å fremheve Langestrands kvaliteter som gammelt verkssamfunn. Uten Fritzøe Værk, uten Farrisvannet, elven og havet ville bydelen vært en av mange tettsteder langs kysten. Derfor vies Fritzøe Værk mye oppmerksomhet.

Boken skulle favne om Langestrands utvikling fra 1600-tallet frem til idag. Byvandring og historisk fordypning i et og samme bind, men kildematerialet er så rikt at bare omstrukturering halte prosjektet i havn. Bokprosjektet er delt i tre faser. Dette er første fase. Målet er å vise historien gjennom bygningene. Bygninger er stofflige uttrykk for forgangen historie.

Hovedvekten i dette bindet er lagt på jernverksperioden fra midten av 1500-tallet til 1868. Til tross for mange ytre endringer eksisterer fortsatt de fleste bygningene som ble oppført innenfor dette tidsrommets siste halvdel. Fortellingen stopper der tettbebyggelsen opphørte og den spredte bebyggelsen begynte før 1868. Vi tar med oss glimt av utviklingen frem til nyere tid. Enkelte områder som Langestrands skole fra 1862 og områdene nord for skolen, burde vært med her. Av plasshensyn står noe over til neste bind som i hovedsak vil presentere utviklingen frem til idag. Da vil det legges vekt på nær historie, de små næringsdrivende og endringen til forstad. Et fordypningsbind som også skal tilrettelegge for bruk i skolen skal avslutte fortellingen.

Dette første bindet er basert på informasjonen som finnes på gamle kart, i branntakster, folketellinger, pantebøker og ikke minst bildet av Langestrand som kjentfolk har tegnet for oss. Der er vi spesielt Gunnar Christie Wasberg stor takk skyldig.

Fra 1767 var det lovpålagt branntaksering i byer og tettsteder. Hvert tiende år gikk offentlig oppnevnte takstfolk sine runder og beskrev og verdisatte folks bolighus, uthus og gjerder. Mellom de fastsatte takstrundene bestilte huseiere branntaksering etter behov. Snegret man et tilbygg, ble gjerne takstfolkene rekvirert for å protokollføre husets nye verdi. Slike kilder gir innblikk i tidens sosiale forhold og byggeskikkens utvikling. For Langestrands del finnes dette materiale ned til 1809. At eiendommenes beteg-

nelser endret seg noe over tid skaper feller, men stort sett er det mulig å nøste opp begivenheter og rekkefølger.

I pantebøkene finnes materiale om eiendomsoverdragelser, tinglysinger og utpantingsforretninger. Et nærgående innblikk i forgangen hverdag. Mange tomter ble festet og når vi snakker om eiendom, beskriver vi ikke nødvendigvis eiendomsrett til tomten, ofte bare til bygningene. Finner man et skifte etter en avdød, kan fangsten bli stor. Når boet gjøres opp kommer mye for dagen. Hjemmets møblering, smått og stort ble lagt frem til skue. Ikke minst gir folketellingene opplysninger om beboeres navn, familier, yrker og annet. Setter vi disse kildene i sammenheng, får vi et bilde av en tid. Av og til kan en liten personlig bemerkning i margin bryte isen mellom vår tid og forgangen tid.

Kartene, fotografiene, illustrasjonene, maleriene, alt som er skrevet tidligere, og ikke minst våre egne registreringer på Langestrand er viktige kilder. Å se steder, bygninger og rester etter konstruksjoner med nye, nysgjerrige øyne, med kildematerialet i bakhodet er spennende! Det jevne og grå blir historie.

En viktig kilde er hva folk kan fortelle. Eldre mennesker vet svært mye, men undervurderer ofte betydningen av kunnskapen sin. Ting folk selv har opplevd som del av hverdagen, er for oss små lysglimt av forgangen tid - utsatt for evig glemsel om det ikke gjenfortelles. Historien om tiden frem til 1868 er i mindre grad en del av denne hukommelsen enn den nyere historien. La dette være en oppfordring til å dele kunnskaper med oss. Ikke undervurder betydningen av det du vet.

Det vil være meninger om valg av ord. Vi bruker betegnelsen marsovn, ikke masovn som er vanlig nå, fordi uttrykket marsovn viser til jernets symbol og brukes i de lokale kildene. Ordbruken endret seg, f.eks. ble Friis Pedersen omtalt som "massemester", men på gravplaten er han "OberMarsMæster". I stedet for det folkelige uttrykket Verkensgården har vi valgt Værksgården. Med et annet utgangspunkt kunne vi valgt annerledes.

Glimt i kildene forteller om en verden ulik vår egen. Mye som ikke er fortalt her, vil komme i senere bind. Våre fortolkninger kan diskuteres, og det vil oppdages feil. Å gi en beskrivelse av dette området er et vågestykke, men skomakeren, byggmesteren, smeden, marsmesteren, kullkjøreren og enken på understøttelse blir synliggjort for vår tid.

Spiker fra Fritzøe
Jernværk ca. 1820

Over: Jernskjeggens gravplate i Hedrum kirke.

Under: Fra Acricolas verk om metallene (1500-tallet), jernhytte, fremstilling av jern.

FRITZØE VÆRK OG LANGESTRAND

Langestrand er et gammelt strandsted, som i likhet med andre gunstig plasserte kyststeder i Norge har hatt ulike virksomheter, gårdsdrift og fiskeri. Det unike ved Langestrand er at bydelen ble åsted for et jernverk og ble sentrum i Gyldenløves grevskap; Grevskapet Laurwiigen. Den bredt anlagte historien begynner med de sagnomsuste Jernskjeggene.

Iver Jenssøn Jernskjegg var herre på Fritsøgodset fra 1540, og anla den myteomspundne Fresjeborgen som raste ut ved flomkatastrofen i 1653. Iver Jenssøn bygget sin første sag før Fresjeborgen var reist, og han var høvedsmann for bergverkene i Norge. Ved sin død overlot han 6-7 sager til sønnen Peder Iverssøn. Dr. philos. H.O.Christophersen mener at grunnleggeren av Larvik by i realiteten var Iver Jenssøn Jernskjegg.

JERNVERKSPIONERENE

Iver Jenssøns sønn, Peder Iverssøn, var humanist i europeisk tradisjon, og tok del i et miljø som har fått navnet Vestfoldhumanismen. Fresjeborgen var sent på 1500-tallet tilfluktssted for europeisk humanisme, omgitt av en fiendtlig innstilt luthersk stat. I forbindelse med at godset ble overdratt til Gunde Lange i 1623, fortelles det at Peder Iverssønn hadde bygget en jernhytte. Slik fremstår Peder Iverssøn som Fritzøe Jernværks pioner.

Det egentlige Fritzøe Jernværk ble grunnlagt av Gunde Lange i 1643. Siden marsovn fantes i 1670, er det rimelig å slutte at Gunde Lange fikk oppført en marsovn i 1643 - som tradisjonen viser til som grunnleggelsesåret. I 1649 skal driften ha blitt satt i gang for alvor. Gunde Lange oppførte den første dammen ved Eiet. Dammen brast i 1653 og la Langenes livsverk i ruiner. Vannkraften var den gang, og skulle fortsette å være, grunnlaget for industrivirksomhet i Hammerdalen. Navnet Hammerdalen skriver seg fra den første jernhytten i dalføret i Jernskjeggens tid. Likeledes er nok navnet Langestrand knyttet til Langefamiliens industridrift og tilholdsstedet Fritsøhus.

Gunde Langes sønn Niels Lange døde mislikt, forgjeldet og nedbrutt på en reise til København, og året etter ble godset ødelagt av naturkatastrofen som skylte industrivirksomheten vekk. Flommen tok også med seg halvdelen av den nye kirkegården på Langestrand. Etter flommen bosatte den 21 år gamle enken

Merete Lange f. Giedde, og hennes to barn seg på Fritsøhus, en bolig de disponerte på Langestrand. Her undertegnet hun sine brev: "fra Fritsøstranden". Hun døde kort etter og skal ha blitt gravlagt under alteret til trekirken Niels Lange fikk oppført ca 1650. Den lille kirken ble senere fornyet av Gyldenløve.

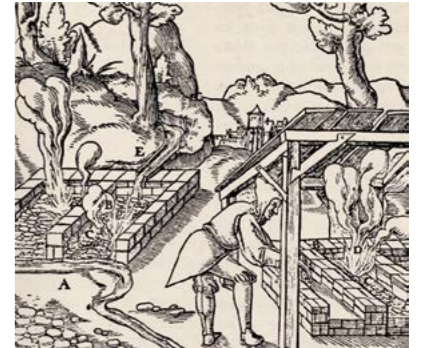
I begynnelsen produserte jernverket gryter, stangjern, ovnsplater og annet. På Langestrand vokste det frem spredt bebyggelse langs hovedveiene til Fredriksværn, Helgeroen og Skeen. Jomfru Ida Lange ble verge for de to foreldreløse barna etter Merete og Niels Lange. Hun kjempet forgjeves for å redde sagbruk og jernverk, men ble motarbeidet og møtte liten forståelse hos myndighetene. Verket manglet dessuten privilegier. Helt til 1664 holdt hun bedriften gående, da trådte Ulrich Fredrik Gyldenløve frem med egne planer for verket, Langestrand og Langegodset. Ida Lange døde i 1667, og Niels Langes sønn Ove underskrev deretter sine brev selv, og stedfestet med "Fritsøhus".

ET NORSK GREVSKAP

I 1664 ankom Gyldenløve Norge som stattholder og fikk i oppdrag å rydde opp i boet etter Niels Lange. Under et lengre opphold i Larvik besluttet Gyldenløve å forme noe nytt ut av Langegodset. Med utgangspunkt i Hammerdalen og Langestrand skapte han ved maktbruk, intriger og forretningssans en godsamling som fra 1671 ble Grevskapet Laurwiigen.

Ida Lange og arvingene ga tapt og Fritzøe Værks egentlige historie begynte med Gyldenløve i 1671. Da begynte også Larvik bys historie. Bebyggelsen langs Storgaten og under Bøkkerfjellet frem til Tollerodden fikk bystatus, mens Langestrand ble værende et strandsted uten handelsprivilegier, en av de "frie Grunder". Uavhengig av jernverket har Langestrand alltid hatt sine fiskere og folk som drev næring uten privilegert status.

Grevskapet innebar at all makt ble samlet i grevens hender. Både byen og strandstedet var underlagt grevens og jernverkets prioriteringer. Jernverket hadde mange naturlige fordeler i beliggenheten ved Farriselven, nærhet til havet og sjøtransport og dessuten de store skogene som tilhørte greven. Skogene ga trekull til marsovn og jernmalmen fra gruvene ved Arendal kom sjøveis. De naturlige fordelene bidro til verkets vekst, og gjorde jernverket til hærens og marinens prioriterte samarbeids-

Over: Røsting av malm i røstingsovner. Fra Acricolas verk om metallene (1500-tallet).

Ulrich Fredrik Gyldenløve var "ukekte" sønn av Fredrik III. Han var en høyt betrodd mann i dobbeltmonarkiet. Hans betydning for Larviks og Langestrands utvikling kan ikke overvurderes.

Lorentzen: Marsovnhytte, utsnitt maleri ca 1800 (Bærum Værk)

Lorentzen: Marsovnkrans. Malmen ble tilført fra marsovnkransen. Utsnitt av maleri ca 1800

Lorentzen: Smeltehytte ved marsovnen. Flytende jern ledes til sandformer
Under: Stangjernshammeren

partner. Grevskapetets struktur og grevens allmakt ga jernverket fordeler ingen andre verk i Norge kunne vise til. Byborgerne ble vingeklippet til grevens og verkets fordel. Eneste uavhengige embetsmann var tolleren på Tollerodden.

Borgerne i Larvik by fikk sin naturlige næringsutvikling begrenset av verkets behov, som særlig gikk ut over muligheten til å drive trelasteksport for egen regning. Likevel vokste det frem et selvbevisst handelspatrisiat i Storgaten, og et fåtall borgere oppnådde eksklusive kontrakter på grevens tømmereksport. Slik oppsto også ulike lokale bånd til grevemakten.

VÆRKSSAMFUNNET

Langestrands storgate vokste frem langs veien til Helgeroa, nåværende Kirkegaten. Her slo marsmestre, byggmestre, skippere og større handelsmenn seg ned og bygget romslige borgerhus. Området langs den gamle veien til Fredriksværn, nåværende Fjellgaten inklusive Brønnngaten og deler av Langesgate, ble tidligst bebygget. Nærmere verket bodde marsmestre og smeder. Bak bygningene langs gaten lå mindre eiendommer bebodd av arbeidere, skomakere og fiskere. Gjerne små stuer med ett rom og kjøkken. Bebyggelsen i dette sentrale området oppsto sannsynligvis i verkets første tid.

Arbeidere slo seg etterhvert ned i bakkene ovenfor Kirkegaten, der det nå heter Eidgaten, Øvre og Nedre Damsbakken, Øvre Fritzøegate og Skolestredet. Disse områdene ble senere fortettet, og etterhvert ble små arbeiderstuer påbygget eller fortrengt av hus tilhørende skippere, styrmenn og handelsmenn.

Eliten på Langestrand bodde nærmest verket. Oberinspektøren, grevens stedfortreder, ble i begynnelsen av 1700-årene plassert i Nedre Fritzøegate 1, i et standsmessig barokkanlegg med fløyer og innelukket tun som sto intakt frem til 1999. Obermarsmesteren bodde vegg i vegg i Nedre Fritzøegate 3. De to anleggene dannet et særpreget dobbelttun. I folketradisjonen var deler av det søndre anlegget Langenes gamle Fritsøhus. Som en pendant var kirken plassert parallelt med, og østenfor det antatte Fritsøhus. Ved jern- og produktlagrene ble det i 1690-årene bygget en staselig bolig for jernverksforvalteren. Verkets og grevskapetets elite var samlet på et område litt til siden for støyen nede i Hammerdalen. Bare sagbruksforvalteren

bodde mer for seg selv, i Saggården ved Farriselvens bredd. Etter lønnen å dømme var han litt lavere rangert.

VÆRKSGATEN

16- og 1700-tallets jernverk var samlet langs Værksgaten som strakte seg fra den nåværende broen over Farriselven frem til Kirkegaten 2. Skillet mellom bedrift og boligområde var ikke absolutt, slik det ble i moderne tid. Nederst i Hammerdalen var lange hammerbygninger, hvor spiker og stangjern ble formet under tunge, vandrevne hammerslag. Nærmere Forvaltergården lå den store og høye marsovnen, slik at trekull kunne tilføres over en bro fra Øvre Værksgård hvor det var lagerbygg for trekull. I svingen opp mot Langestrand møtte veifarende Forvaltergårdens mektige patrisierfasade. På den andre side av veien, oppunder Øvre Værksgård, lå laftede lagerbygg på rekke og rad. Forbi Forvaltergården var råjernsgården med lagerskur for jern. Bakenfor lå pliktfogdens gård, et hovedhus med fløy i vinkel, som inneholdt arresten. Deretter kirken, Oberinspektøranlegget og Obermarsmestergården, inntil Værksgaten ble avsluttet i Kirkegaten av snekkerverksted, tørkehus og materiallager. Dette var i korthet 1700-tallets jernverk. Den store endringen skjedde i 1856 da Michael Treschow lukket bedriften med portbygninger og teglstensfløyer og skapte Værksgården slik vi kjenner den i dag. De gamle verksbygningene utenfor området ble boliger. Med tiden svant hukommelsen om Værksgaten. Den moderne bedriften Treschow Fritzøe A/S definerte seg innenfor en tidsmessig sammenheng i et nyformet fabrikkområde.

VEKST OG INVESTERINGER

Det var liten befolkningsøkning på Langestrand frem til midten av 1700-tallet. 1740-årene var oppgangstid, og i siste del av 1700-tallet ble det investert i fornyelser og ekspansjon. Den store dobbelte marsovnen ble bygget i 1760-årene og representerte et teknisk fremskritt og produktivitetsforbedring. Grev Christian Conrad, i folketradisjonen noe ufortjent fremstilt som "Den onde greve", var initiativtager til nyvinningen, likesom han også fikk bygget den nye Stordammen av sten og sementforsterket kalkmørtel. I motsetning til tidligere grever besøkte han verket, og

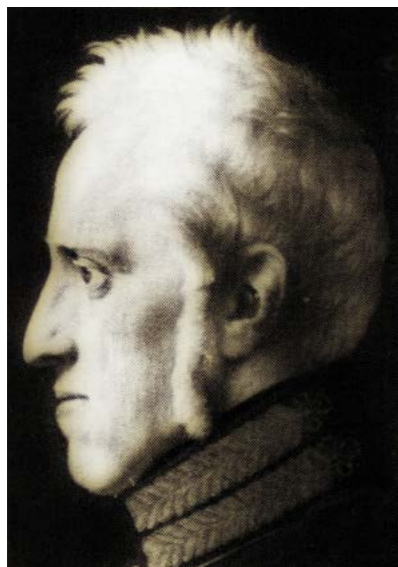

Skute i fraktfart for Fritzøe Værk. Larvik var tett knyttet til kontinentet gjennom skipsfart og handel. Ikke minst trelast og jerneksport la beslag på mange skipsfrakter (ca. 1880)

Christian Conrad. Greve og levemann i rokokkotidens ånd. Personlig involvert i Fritzøe Værk

Kong Fredrik VI, eier av grevskapet fra 1808 - 1817

Johan Fredrik Sartz, en av de fire Larviksborgere som kjøpte grevskapet av Fredrik VI i 1817 (Stortingsarkivet)

viste stor interesse for arbeidere og ansatte. Grevene støttet seg gjennom hele historien på en dyktig teknisk ledelse og administrasjon. Booppgjøret etter obermarmester Friis Pedersen i 1790 forteller om en belest og kultivert herre med internasjonale forbindelser. Ikke bare holdt verket seg med jernverksteknisk ekspertise, men greven ansatte også en egen byggmester. Fagmiljøet og spesialarbeiderne preget Langestrand frem til 1868 - sammen med en underklasse av arbeidsmenn og daglønnere og deres familier.

I BERGRÅDENS TID

I 1805 ble grevskapet innløst av kongen, da grev Ahlefeldt-Laurvig ikke lenger så seg i stand til å opprettholde en forsvarlig økonomi. Kong Fredrik VI overlot driften til bergråd Peter Petersen, en original og innsiktsfull mann med tiltakslyst. Petersen hadde høy teknisk kompetanse og foresto selv konstruksjonstegningene til den nye marsovn på Moholt. Han tok initiativ til å bygge arbeiderbarakker, en idè som ellers først fikk fullt gjennomslag i midten av 1800-årene. Grev Reventlow bemerket under sitt besøk i Larvik i 1811 hvilket godt initiativ dette var, og påpekte behovet for ytterligere barakker. Arbeidernes boforhold bekymret de ansvarlige for verket i denne perioden. Dette var en tid hvor nye sosiale ideer gjorde inntog i Europa. Bergråd Petersen sørget åpenbart for sine ansatte, og i kilder kan man finne bemerkninger om at en beskjeden bolig er skjenket en fattig arbeider. Treskjærer Ole Grøn hadde i likhet med andre fri bolig bekostet av jernverket. Bergråden bodde selv i den gamle obermarmesterboligen Nedre Fritzøegate 3, som han utvidet og formet til dagens anlegg. Det ble bygget mye nytt under bergråd Petersen, og driften ble lagt om ved at den gamle dobbelte marsovn ble tatt ut av bruk og jernsmeltingen flyttet til Moholt, nær ubegrensede brenselressurser. Mektige grunnmurer etter trekullageret på Moholt forteller om den byggeglade bergråd. Han hadde en samarbeidspartner i den dyktige byggmester Hans Christian Lind.

BYBORGERNE INNTAR LANGESTRAND

I 1817 inntrådte en radikal omveltning i Fritzøe Værks historie. For første gang siden Ove Lange gikk jernverket over til lokalt eier-

skap. De tidligere verksfunksjonærene Børre Gether og Michael Falch slo seg sammen med prost Johan Fredrik Sartz og broren Mathias. Interessentskapet kjøpte jernverket av dansk kongen gjennom en låne- og kjøpsavtale. Avtalen var beheftet med et forbud mot å fradele eiendom. Dermed var de avhengige av det internasjonale jernmarkedet for å innfri tilbakebetalingen. Frem til 1820-årene gikk det fremover, men med markedssvikt begynte rentene å hope seg opp. I en tid da det meste av handelspatrisiatet i Norge bukket under, holdt de fire det tross alt gående helt til 1835. Kong Fredrik VI's advokat og rådgiver i saken, Fredrik Willum Treschow, kjøpte pantebrevet i 1835 og innløste de gamle grevskapseiendommene.

TRELAST, MØLLE OG PROSESSINDUSTRI

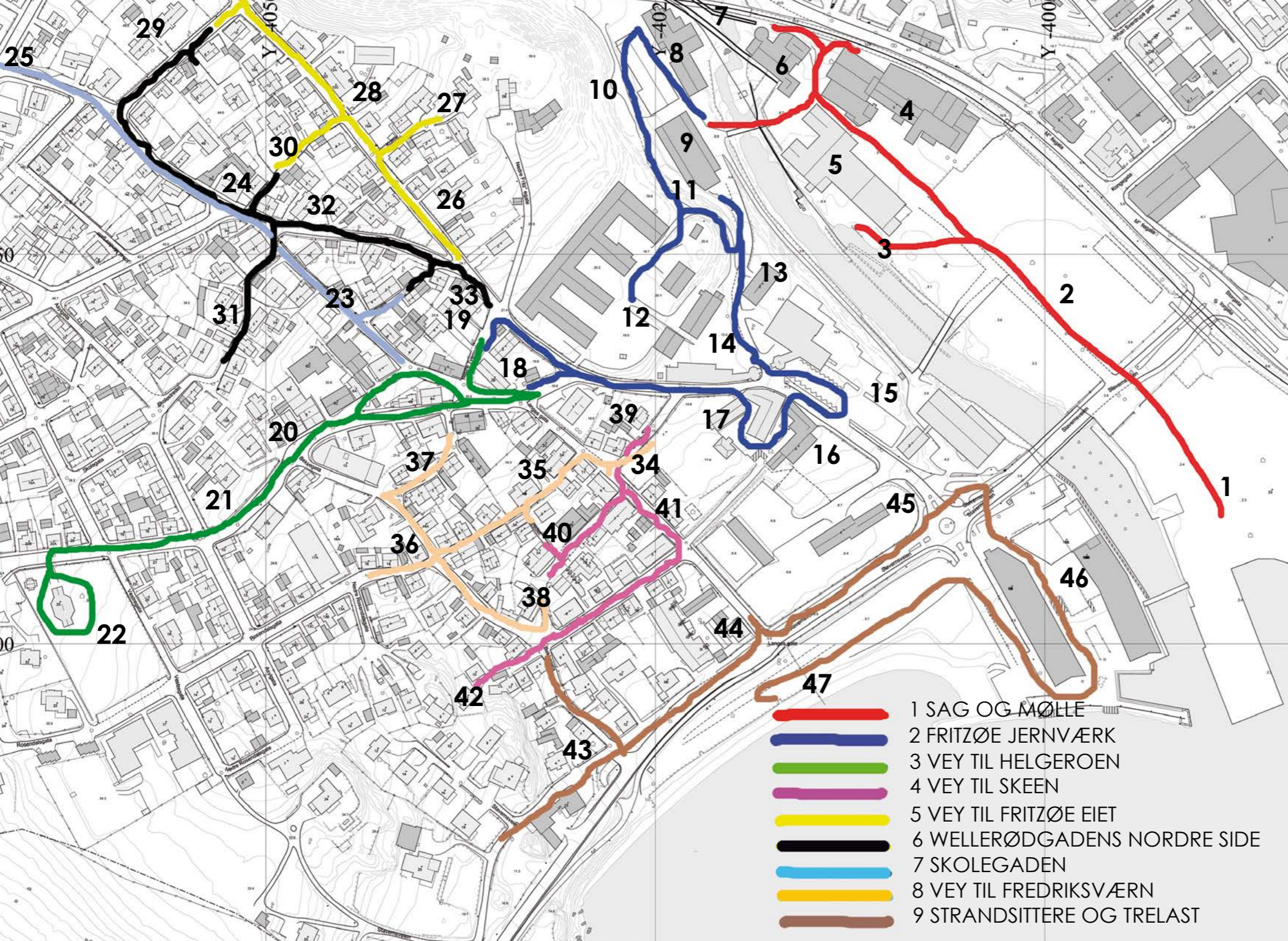
Fredrik Willum Treschow overlot til sønnen Michael å drive de gamle grevskapseiendommene. Michael Treschow slo seg ned i Oberinspektørboligen frem til han fikk oppført Fritzøehus ved den gamle veien til Helgeroa. Han rasjonaliserte, fradelte jordbrukseiendom, investerte i jernverket ettersom prisene på verdensmarkedet ble gunstige, og etablerte ny marsovn i Hamerdalen, rett nord for den gamle. Valseverket var en teknisk nyvinning, men i 1860-årene medførte ytterligere fremskritt at jernprisene sank til det ulønnsomme for de gamle norske jernverkene. I 1868 var jernverkstiden over for Fritzøe Værk, og i årene fremover ble det investert stort i mølledrift, tresliperi og cellulose. Trelasteksporten økte, og høvleriet innførte det siste i mekanisk høvling av trelast. I 1970-80 årene begynte bedriften en ny omstrukturering, og baserer seg idag på stenindustri, byggevarer, skogsdrift/naturressurser og eiendomsutvikling.

LANGESTRAND I LYS AV FRITZØE VÆRK

Boken avsluttes med jernverkets opphør i 1868. Langestrands historie kan ikke forstås uten Fritzøe Værk. Den sosiale sammensetningen på Langestrand var betinget av jernverkets behov for spesialisert arbeidskraft. Byggeskikken følger den sosiale sammensetningen, og kan forstås i sammenheng med sin forutsetning. Denne historien fortelles gjennom de enkelte hus. Kanskje blir den gotiske skriften i gamle papirer levende nok til å egge interessen for verkssamfunnet?

Michael Treschow bestyrte Fritzøe Værk og grevskapseiendommene for sin far, Fredrik Willum Treschow

- 1 Sanden
- 2 Saggården
- 3 Lenseinnretninger og murer
- 4 Mølla
- 5 Tresliperiet
- 6 El-verket
- 7 Mellomdammen
- 8 Det gamle støperiet/smia og det gamle mekaniske verksted
- 9 Valseverket (senere Mekanisk verksted)
- 10 Marsovnen fra 1845
- 11 Marsovnen fra 1760-årene
- 12 Øvre Værksgård
- 13 Forvaltergården
- 14 Værksgården
- 15 Langestrands eldste kirke (plassering)
- 16 Oberinspektørlegget
- 17 Bergrådets gård (obermarsmestergården)
- 18 Snekkerverkstedet og materialtørkehuset
- 19 Nedre Tverrgate 2, byggmester Linds hjem
- 20 Kirkegaten 8, byggmester Hans Horns hjem
- 21 Kirkegaten 20, byggmester Strøms hjem
- 22 Kirkegaten 25, Enigheds kirke og kirkegård
- 23 Nedre Damsbakken
- 24 Øvre Damsbakken, Flekkerødgården
- 25 Høysteinane
- 26 Eidgaten 4 og 6
- 27 Kullveien 5, bergråd Petersens smie
- 28 Eidgaten 10 (12) arbeiderboliger
- 29 Øvre Eidstredet 1, bilthugger Grøns hjem
- 30 Nedre Eidstredet
- 31 Skolestredet
- 32 Øvre Fritzøegate 10
- 33 Øvre Fritzøegate 1, Linds sidebygning
- 34 Brønngaten 3, Den gamle Verksskolen
- 35 Rosendalsgate 2 og 4
- 36 Rosendalsgate 12
- 37 Bekkestredet
- 38 Brønngaten 6
- 39 Brønngaten 1
- 40 Brønngaten og Trullen
- 41 Langesgate 4,6,5 og 7
- 42 Enden på Gamle Vey til Stavern
- 43 Stavernsveien 14
- 44 Langesgate 1
- 45 Øvre Fritzøegate 1, Treschows adm. bygn. Høvleriet over gaten
- 46 Fritzøe Brygge, her var røstingsovnene
- 47 Batteristranda

- 1 SAG OG MØLLE
- 2 FRITZØE JERNVÆRK
- 3 VEY TIL HELGEROEN
- 4 VEY TIL SKEEN
- 5 VEY TIL FRITZØE EIET
- 6 WELLERØDGADENS NORDRE SIDE
- 7 SKOLEGADEN
- 8 VEY TIL FREDRIKSVÆRN
- 9 STRANDSITTERE OG TRELAST

SANDEN

Kartet fra 1820 viser bebyggelse og topografi på Sanden og i Saggården

Ytterst på det store asfalterte arealet som utgjør gamle Sanden står fremdeles et fyrlykthus på tynne, stolpete ben og rett utenfor er en gammel mære, slik man kan se på xylografiet fra 1860. På Sanden møtes gammelt og nytt. Under den asfaltdekkede plassen trer gamle tømmerbrygger frem og forteller om nye brygger på tidligere tiders virksomhet.

Mot sydøst, vendt mot sjøen, er den gamle patrisierhusrekken i Storgaten - symbolet på byborgernes utkomme gjennom århundrer. I en by hvor grevskapet la bånd på næringsvirksomhet, sto skipsfart tilbake som fri syssel. Skipsfarten ble viktig for byen. Idag er danskebåtens anløp et gjenværende uttrykk for byens tilknytning til kontinentet. I enden av Storgaterrekken er tollerboligen Tollerodden, bygget rundt 1670. På Sanden var det også toll og tollvakt- hus, og utenfor ankret skip med last. Sanden var utskipningshavn. På den andre siden av Farriselven ble malmen fra Arendal losset, der Fritzøe Brygge idag uttrykker arkitekt Niels Torps visjon om et urbant liv i sjøkanten.

Nærmere Stavernsveien lå Wallboardfabrikken, oppført etter krigen og revet i 2005 for å gi plass til moderne næring og kultur- hus. Sanden har vært gjenstand for konflikter rundt hevdvundne rettigheter og eiendomsrett - bedriften eller innbyggerne. Plane-

ne for Sanden har vært i støpeskjeen lenge, og området er i endring.

SANDEN - FRA UTSKIPNING TIL KULTURHUS?

Sanden ble utviklet som tomt for utskipning av trelast så langt tilbake som ca. 1600, kanskje enda tidligere. Bredden på begge sider av Farriselvens utløp ble benyttet til lasting og lossing, mens Sanden var den viktige lagerplassen.

Området består av avleirede sand- og morenemasser. På den vestre siden avgrensede Sanden av Farriselven, på den østre av Lilleelven som nå er lagt i rør. Området ble tidligere benyttet som ekserseerplass og til sportslige aktiviteter: "Arena for hurtigløpning" forteller lokalhistoriker Per Nyhus. Lilleelven var vaskeplass for Langestrands og Fritzøebakkens (Bøkeliass) kvinner.

Ved Lilleelven, rett under Bødkerberget, lå Larvik Bad. Grunnlagt av doktor Holm i siste kvartal av 1800-årene. Badet ble flyttet opp til Badeparken og fikk da navnet Farris Bad. Ytterst på Sanden ble det etablert et kommunalt badehus i 1879. En pir med badehus og inngjerding for usjenert bading. Tidligere var en periode med båtbyggeri her. Om en båt som ble sjøsatt herfra fortelles det at tre ravner fulgte båten, men de nektet å fjerne seg. Båten sank rett til bunns på jomfruturen.

På 1600-tallet fantes ikke opparbeidede veiforbindelser over Sanden. Først på Linds kart fra 1802 vises en tilknytning til Storgaten som fortsetter over Farriselven og videre bort langs stranden og opp Langesgate. Forbindelsen opp Nedre Fritzøegate er noe mer beskjeden i 1802. Tollvakt-huset var en annen og eldre bygning på Sanden.

VANDRERUTE 1 SAG OG MØLLE

Den gamle tollboden på Sanden

Anno 1885

BRYGGER OG BROER

Lenseanlegget utenfor Tresliperiet

Utsikt mot elvens utløp

Farriselven ble drivkraft for sager på 1500-tallet. Den første møllanlegget kom allerede på 1200-tallet. Vannkraften innebar en teknisk revolusjon og befestet elvens betydning frem til moderne tid. Fire broer knytter de to breddene sammen. Broer har det vært her så lenge det har vært virksomhet. Siden menneskene bosatte seg på Langestrand har fiskere hatt havn i Farriselvens naturlig beskyttede leie. Idag har lystbåter overtatt rollen som brukere av Farriselven. Elven har sammen med Lågen hatt en vesentlig betydning for Larvik og Langestrand. Det opprinnelige navnet skal ha vært Nannarå.

Vi vandrer langs elven over til Saggården og klatrer ned på de gamle trebryggene på østre elvebredd. Værslitte stokker drevet ned i elvebunnen bærer gammel gangplank, men tidens tann har tæret. Når vi går vi opp til Stavernsveien og over til Saggården, tar vi en titt på lenseinnretningene med gangplanker nedenfor Sliperiet. Tømmerstokker ble samlet i lensene og huket inn av en teknisk innretning, kjerraten, og fliset før forvandling til cellulosemasse. De massive gråstensmurene under Sliperiet kan skrive seg fra tidligere virksomhet. Her lå de første mølleinnretningene, nær elven.

fakta

BÅTPLASSER OG BROER

I uminnelige tider har fiskere fortøyd ved elveutløpet, en ideell havn for mindre skuter og prammer, beskyttet mot havet som står rett inn. Her ble det før 1688 anlagt brygger for lasting og lossing, isfritt det meste av året.

Etterhvert som folketallet steg og arbeiderklassen økte, gjorde folk hevd på båtplasser til fiske og fritidsbruk i nedre del av elven. Tilleggsnæring fra havet var kjærkommet for Langestrands befolkning. De mektige eierne av Fresjegodset fortrengte de mindre brukernes rettigheter. Likevel fortsatte fiskere og ansatte ved virksomhetene å bruke elven. I 1791 ga en "Placat" grevens tillatelse for andre. Fattigfolk som ernærte seg av fiske ble innrømmet avgiftsfri bruk. Tillatelsen ble opprettholdt i 1819 og 1877.

Rett til opplag på Sanden var en del av overenskomsten mellom byen og Fritzøe Værks eiere i 1819, men i 1956 frasa bystyret seg innbyggernes hevd. Det utviklet seg en konflikt mellom båtkrukerne i Farriselven og bedriften, men i 1960 fastslo Høyesterett industribrukens forrang siden Langenes tid. Med tiden har brygge- og båtkruken endret seg. Yrkesfiskerne hadde plasser på vestsiden ved Langestrandsbroen. På bryggen ved Høvleriet sto "Børsen", en enkel plankebu hvor fiskerne hengte garn til tørk. Kasser med nyfanget fisk for salg ble stablet på lave trebenker, og her kjøpte fiskehandlerne fisk.

Nordenfor var det pramskur og flytebrygger som etterhvert ble fastgjort. På østsiden av elven finnes fremdeles en gammel kai. Rundt 1960 lå 70 småbåter i elven. 3 båter tilhørte yrkesfiskere, 24 tilhørte ansatte og 40 tilhørte folk fra andre bydeler.

I 1677 forbandt broen "Nannarbro" sliperiområdet med vestbredden. Den første Langestrandsbroen ble bygget i 1794, deretter ble det konstruert en svingbro og nåværende bro er fra 1954. Fra 1809-18 verserte en sak om ny bro over Lilleelven. Den nye "Rødbroen" ble tegnet av Langestrands Hans Christian Lind. Fritzøe Værk hadde sine egne brokonstruksjoner i tilknytning til driften. Den eldste hovedveien gikk ned Kongegaten, over Saggården og Farriselven høyere opp. Derfra ut på Langestrand hvor den delte seg til forskjellige destinasjoner.

VANDRERUTE 1 SAG OG MØLLE

Kaianlegget i 1785

Broen over Farriselven anno 1920

Båtplasser og tømmer anno 1920

Broen over Farriselven ble bygget med en svingmekanisme

SAGGÅRDEN

Utsikt under gangbro mellom Mølla og Tresliperiet

Gamle stenvurer fra tresliperiets første tid

På nordsiden av Stavernsveien ligger **Saggården**, idag et stort, åpent areal. Tidligere var området en travel arbeidsplass, og inntil nylig lagringsplass for trelast med store lagerkur i blick.

I Saggården sto de gamle sagene med store fishauger, og plankestablene lå tett. Mot elven var sagforvalterens bolig, og lenger oppover tårner Mølla, Sliperiet og andre store bygg over horisonten.

Saggården var den delen av verket som lengst holdt på sitt gamle uttrykk med planker, fishauger og sager slik det hadde vært i uminnelige tider siden herrene på Fresjeborgen styrte virksomheten. Når sagene ble startet opp, fortelles det at hele Langestrand ristet.

Jernbanen etablerte et markant fysisk skille mot områdene oppover langs Kongsveien i øst som tidligere var en del av verkets yttergrenser. "Under rennene" og i Fritzøebakken mot byen bodde det arbeidsfolk med tilknytning til verket. Vannet til sagene ble tilført i vannrenner av tre, høyt over bakken, og de som bodde under vannrennene, fikk denne treffende, men merkelige betegnelsen på sitt nærområde.

Saggårdens karakter dannes av anleggene rundt. Idag en tom plass åpen for utvikling. Sagenes tid er forbi, og det er et tidsspørsmål før ny næringsvirksomhet reiser seg.

Den viktigste kvaliteten ved Saggården er topografien. Saggården innleder Hammerdalen som strekker seg opp mot Farris. Perspektivet oppover dalføret er ennå fattbart, da bygningsmassen fordeler seg med høydene mot vest. Dalføret langs Farriselven er en viktig del av Larviks topografiske identitet, men også rammen om en av Norges eldste virksomheter.

fakta

SAGER OG BORDTOMT

Øya, eller Saggården, er i likhet med Sanden dannet av sandbanker. Området ligger mellom Farriselven og Lilleelven. I Saggården var det oppgangssager og fra 1840-årene sirkelsager. Helt opp til vår tid har det vært lagret trelast her.

Sagbruksvirksomheten skriver seg tilbake til verkets tidligste tid. I løpet av 1700-årene var sagbruk og trelasteksport ikke den viktigste inntektskilden, noe som speiles i at sagbruksforvalteren var den dårligst lønnede av forvalterne. En årsak til nedgangen var nok at skogene ble fattigere på godt eksporttømmer. Malmet furu var best betalt, og driften ble dengang ikke underlagt økologiske prinsipper. Til tross for nedgangen i lønnsomhet, var prisene stigende gjennom perioden.

Transporten til utlandet ble besørget av larviksborgere som til tider satt på gunstige kontrakter med greven. I siste halvdel av 1700-årene ble sagbruksdriften satt bort. Det er ingen tvil om at en del byborgere tjente store formuer på gunstige kontrakter med greven. Sagbruket var brysomt å forvalte for grevskapet, da næringen krevde spesiell innsikt som greven og hans betjenter ikke besatt. Senere på 1800-tallet skulle sagbruket bli en vesentlig næring for bedriften.

Saginnretningene ved Farriselven besto i begynnelsen av 1800-årene av seks privilegerte blad, og fra 1843 i tillegg to sirkelsager. I 1865 var det gamle anlegget skrøpelig og ble erstattet av et nytt sagverk. Seks oppgangsrammer med flere blad, tre dobbelte og en enkelt sirkelsag som skar 12000 tylfter i året. Rundt 30 mann betjente det nye anlegget.

Linds kart fra 1802 viser at Saggården var opplagstomt og stort sett ubebygget. Fire saginnretninger med rennetilførsel av vann er markert på kartet. En liten bygning ligger ensom nede ved Stavernsveien. Området er tegnforklart som Sagbruket.

VANDRERUTE 2 SAG OG MØLLE

Saggården anno 1785
Utsnitt av akvarell

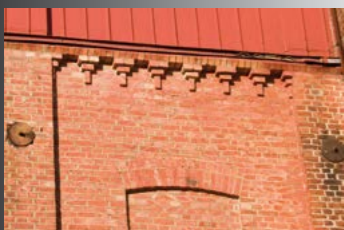
Sagbruksforvalterboligen anno 1880

Trelastlageret i Saggården anno 1885

FRITZØE MØLLER

Profilert gesims

Konsoller i tegl

Melsekkrennen

Mølla fremstår som en "kinesiske eske" - lag på lag med tilføyelser. Det store bygningskomplekset rett ovenfor Saggården, langs jernbanelinjen, er en ruvende bygningskropp - sammensatt av fasadeplater og tegl av ulik årgang. Innerst er de gamle møllebygningene fra siste del av 1800-årene.

Ser vi nærmere på fasadene, trer byggeperiodene tydelig frem. Blikkplatene binder eldre separate bygninger sammen til et nyere hele. I fantasien kan vi avkle møllebygningene og forestille oss de enkelte bygningskroppene. Detaljer av gammel murmesterkunst pryder ennå deler av fasadene der fasadeplatene ikke har tildekket murerens håndverksglede. Legg merke til konsollene oppunder gesimsen og oppdelingen av teglfasadene i felt.

Vi vandrer gjennom den smale passasjen nordover, tar til høyre og runder hjørnet mot toglinjen. En liten tur mellom jernbanelinjen og Mølla åpenbarer gamle fasader med detaljering i tegl. Her på baksiden er det lettere å få øye på de gamle bygningenes plassering, slik vi ser på fotografier fra 1880-årene.

fakta

MØLLA

I Møllas utvikling er det flere årstall som fremstår som viktige: 1300, 1540, 1874, 1894, 1953, 1961, 1980 og 1991. Oppramingen viser den utrolige spennvidden i Møllas historie. Her er middelalderhistorie og nær fortid konsentrert i en sammensatt bygningsmasse. De eldste sporene befinner seg riktignok i bakken og ikke direkte i veggene. De eldste bygningene var av tre, men moderniseringer og branner medførte en sanering som resulterte i teglarkitekturen vi ser idag.

Møllegaten 3, eller Fritzøe Møller, er egentlig tre separate teglbygninger: Nedre mølle (1872), Øvre mølle (1878) og Magasin (1872). Senere sammenbygget og utvidet 1894, 1953, 1961, 1980 og 1991 og kornsilo fra 1929.

Mølla representerer den eldste virksomheten i området. Korndyrkende bønder har i uminnelige tider kjøpt kverntjenester av dem som eide en elv som drev kvernstener. Mel har alltid vært en grunnpilar i matvareproduksjonen, og møllevirksomhet var en sentral og viktig næringsvei. I dagens møllebygning er arbeiderne som bygget bedriften representert ved mange personlige navnetrekk på bjelkene.

Opp til 1874 var driften vesentlig organisert for leiemaling av korn, deretter som egen handelsmølle med utallige ombygginger og moderniseringer.

Før 1870 lå møllebygget nærmere Farriselven - nærmere drivkraft og energi. Kartet fra 1802 viser at mølla i gammel tid lå der Tresliperiet nå er. Kanskje er en del av stensettingene ved bredden av Farriselven, nedenfor Tresliperiet, rester etter fordums møllebruk med aner til renessanse, middelalder og hvem vet hvor langt tilbake. Møllevirksomheten opphørte i 2005, og lokalene leies ut til ulike kulturbedrifter.

VANDRERUTE 1 SAG OG MØLLE

Nordre del av Mølla
anno 1885

Søndre del av Mølla
anno 1885

Mølleanlegget ved el-
ven anno 1850-tallet

FRITZØE EL-VERK

El-verkets tårn fra begynnelsen av 1900-tallet speiler barokken

De gamle tilførselsrørene til turbinen

Vi går nordover forbi Mølla, til en fremmedartet teglbygning som mest av alt ligner et barokkloft med tårn, omgitt av vann. Illusjonen brytes av det mektige vanntilførselsrøret for turbinene. **El-verket** ble oppført i 1901, i generøs historiserende stil, på et tidspunkt da elektrisitet var en fremtidsvisjon i ferd med å virkeliggjøres. Arkitekt Henrik Bull anvendte arkitektoniske uttrykk fra en storhetstid i europeisk byggekunst, barokken. Særlig de karakteristiske hjørnetårnene med kuppel og mansardtakk egger fantasien. Kraftstasjonene fra denne ekspansjonsperioden ble alle bygget med mektige, arkitektoniske virkemidler. Sammenlignet med andre større kraftanlegg, fremstår Treschow-Fritzøes El-verk mer som et lite smykke.

Moderne funksjoner manifesterer seg gjennom vindusplasing og form. Turbinrommet erstatter slottets sal, men gir et tilsvarende festlig og storslaget inntrykk med de mange og store vindusflatene. De sammensatte bygningskroppene er stramt komponert, men detaljeringsgleden titter disiplinert frem på utvalgte steder og gir anlegget overskudd. Mellom jernbanesporet og El-verkets østside er det runde eventyrtårnet ut mot Farriselven. Derfra ser vi mot den gamle Mellomdammen som forsynte el-verket med kraft før vannet ble lagt i rør helt opp til Farrisvannet. El-verket innledet en ny era for Treschow-Fritzøe.

fakta

EL-VERKET

El-verket ble bygget der det tidligere sto to bygninger; sukkerverket og en gammel formerstue. Vinteren 1885-86 ble det første el-verket bygget. Det ga strøm til belysning i møllene, sagbruket, sliperiet, det mekaniske verkstedet, kontorene og magasinene. En 30 hestekrefters turbin drev to dynamoer.

Vannforsyningen kom fra Mellomdammen og fallhøyden på 11 meter begrenset produksjonspotensialet. Ved å legge vannet i 2,8 meter tykke klinkede jernrør helt fra Farrisdammen kunne fallhøyden økes til 23,6 meter fordelt på 700 meter strekning. Det var nedgangstid og arbeidene med nytt el-verk ga mulighet til å omplassere nesten 200 mann fra sliperiet. Arbeidet ble ledet av ingeniør Segelcke. Treschow inngikk avtale med Larvik kommune om kraftleveranse til byen, for kapasiteten var stor nok til å forsyne både egne fabrikker og nærsamfunnet rundt.

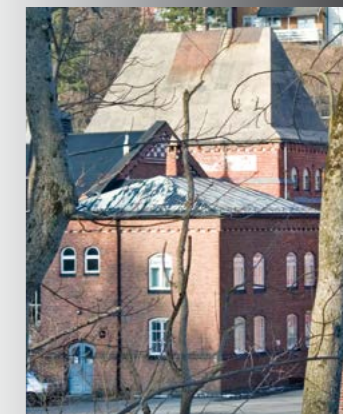
Anlegget sto ferdig i 1901 og ble påbygget i 1907 og 1911. I 1927 og 1933 ble el-verket forbedret. Etterhvert ble all produksjon, saken unntatt, drevet av elektrisitet. El-verket muliggjorde bedriftsekspansjon som ellers ikke ville latt seg gjøre. Utover på 1900-tallet ble andre vassdrag i Vestfold utbygget. Den første bedriften utenfor Larvik som sluttet avtale med Treschow-Fritzøe om leveranse var Framnes Mek. Verksted i Sandefjord. I løpet av 10 år formådde bedriften å elektrifisere hele Vestfold fylke. Utbyggingen av elektrisk kraft i Vestfold skyldtes i hovedsak Treschow-Fritzøes innsats. På bakgrunn av ny lovgivning ble kraftanleggene med unntak av Hammerdalen solgt til Vestfold fylke i 1920.

HENRIK BULL

Henrik Bull ble født i Christiania i 1864 og døde i 1953. Utdannet i Christiania og Berlin, egen praksis fra 1888, direktør ved den Kongelige Tegneskole og for Jubileumsutstillingen i 1914.

Arkitekt Henrik Bull rager høyt i norsk arkitekturhistorie. Han er mest kjent for Regjeringsbygningen, Historisk museum og Nasjonalteatret, alle i Oslo. Han benyttet seg ofte av virkemidler hentet fra norrøn formgivning innenfor en ramme som kan beskrives som jugendstil og nybarokk. Han ble engasjert til å tegne utvidelsen av Fritzøehus i 1887-90. Den stilrene nyrenesansenvillaen ble utvidet til et eventyrlig slottskompleks hvor uventede innfall og flere stilarter egget fantasien. El-verket er et av hans mindre verk, men likefullt en liten juvel i samlingen.

VANDRERUTE 1 SAG OG MØLLE

El-verket sett fra veien til Værksgården

Dekorativ tegl og puss på gesimsbåndet under El-verkets tårnhatt

TRESLIPERIET

Tresliperiets nordøstre fløy er utført i italiensk renessansesfil

Den nordvestre fløyen nederst er mer preget av gotikken

Mellom Mølla og Farriselven ligger et stort bygningskompleks oppført i flere perioder. **Tresliperiet** ble først anlagt i 1875, der 1802-kartet viser at den gamle mølla lå, tett ved Farriselven. Sliperiet ble etterhvert utvidet i alle retninger.

Sydover mot Saggården strekker seg en funksjonalistisk fabrikkfløy fra 1930-tallet. Den eldste og noe ombyggede fabrikkbygningen i komplekset ser vi med saltak og gavl mot nord - nærmest broen og parallelt med elven. Bygningen har rundbuede vinduer, og den høye gavlen bærer noe preg av romansk og gotisk stil.

Østenfor, nærmest Mølla, stikker en renessansepreget fabrikkfløy frem. Slakere tak, romanske vinduer hvor hovedmotivet er et tilbaketrukket (forblendet) rundbuet parti med to mindre rundbuede vinduer. Dette er samme idè som Paul Due benyttet til Festivitetsens salsvinduer. Hele komposisjonen er likevektig, og gir nesten et sakralt inntrykk.

Her ble tømmerstokker slipt til flis - utgangspunktet for tre-masse til bruk i papirindustrien. Fremtidsrettet i annet kvartal av 1800-tallet, men industriell fortid på 1970-tallet. Industrielandskapet savner et innslag som dominerte tidligere - rennene som førte tømmer fra Farris til bedriften.

fakta

TRESLIPERIET

I 1860-70 årene ekspanderte papirindustrien. Det ble investert i produksjon og bedrifter. Sentralt sto sliperiene hvor tømmer av gran ble omdannet til flis som ble foredlet til cellulosemasse. Tyskeren Keller greide å omdanne cellulose til papir i 1840-årene, og i 1863 fikk Norge sitt første tresliperi. Fritzøes skogeiendommer var et naturlig grunnlag for slik virksomhet, og i 1875 sto Tresliperiet ferdig. En teglbygning med et treskur mot gavlveggen, hvor tømmeret ble barket før det ble mast til flis av turbindrevne "svenske stener". Slipemassen ble tørket med varm luft på loftet. Sentrale årstall for utvidelser og moderniseringer er 1881, 1919, 1933 og 1975. Det første tresliperiet ble oppført i 1875, men brant etter åtte dager. Deler av bygningen lot seg redde, men det tok ett år før produksjonen kom igang igjen.

Tømmerrennen gjennom Hammerdalen til sagbruket fikk en avgrensning til sliperiet, hvorfra tømmeret med håndkraft blev slept 10-20 meter op til kappsagen. Manøvreringen av rennen skjedde ad optisk vei; på et skur i verksgården ved det nuværende klokketårn stod en signalskive som betjentes fra sagdammen ved snortrekk. Skivens stilling fortalte folkene oppe ved Farrisvannet når tømmeret skulle slippes ned i rennen (Omang). De siste rennene var av stål, og ble revet på 1970-tallet.

Sliperiet ble ombygget for el-kraft tidlig på 1900-tallet. Sliperiet fikk sin siste oppgangstid i 1975 da man satte i gang produksjon av termomekanisk masse. Dette nye tilskuddet til den tradisjonelle produksjonen sikret nye markeder for bedriften. Siste bygningsmessige utvidelse var i 1975. I 1993 ble driften nedlagt.

VANDRERUTE 1 SAG OG MØLLE

Kart over anlegget fra 1885. Saginnreininger nederst i gult, Mølla ovenfor til høyre og Tresliperiet ovenfor til venstre. El-verket en liten gul bygning øverst

Tresliperiet anno 1885

Fra Sanden, med utsikt mot spissen av bryggen på Batteristrandsiden. Bygningen helt til venstre er den gamle tollboden på Sanden.

Arbeidere ved Mølla i 1890-årene. Legg merke til den morsomme balkongen i støpejern.

MELLOMDAMMEN

Rest av Mellomdammens murer

Utsyn nordover fra broen ved Sliperiet

Nord for El-verket og Jernstøperiet er restene av **Mellomdammen**. Damanlegget var hjertet som pumpet drivstoff til verkets mange vandrevne innretninger siden første halvdel av 1600-årene og frem til elektrisitet overtok all drift av maskiner. Tidligere fantes det renner av tre som førte vannet til jernverket, sagene og møllene. Rennenes betydning opphørte ettersom driften ble lagt om til elektrisitet. Lengst i bruk var tømmerrennene av stål som ledet tømmer helt fra Farrisvannet til Sliperiet. De siste restene av rennene ble revet for ikke mange år siden.

Området er idag vanskelig tilgjengelig, men det har versert planer for en mer parkmessig opparbeidelse av området. Mellomdammen kan lettest tas i øyesyn om vi tar turen opp til Mølleveien mot Farrisvannet. Det er også god utsikt til damanleggene fra Trudvang. Fra El-verket på østsiden og fra området nord for Jernstøperiet på vestsiden kan vi også få et inntrykk av det gamle damanlegget.

Anlegget er blitt fornyet flere ganger som følge av flom. Den siste store fornyelsen var i 1841. Dammen er konstruert av stablet gråsten. Helt opp mot Farrisvannet er Stordammen, som demmer opp Farrisvannet og forsynte El-verket med vannkraft gjennom klinkede jernrør, 2,8m tykke. Deler av vannrøret er utført av sammenbundne trespiler.

fakta

MELLOMDAMMEN

Mellomdammen ligger mellom Farriseidet og Larviksfjorden, anlagt for å få jevn tilførsel av driftsvann via trerenner til jernverk, sagbruk og møller. Noen kilder mener den første dammen ble anlagt i 1600-1640-årene, andre hevder det var noe senere. Den første dammen skal ha vært en tømmerkonstruksjon som ble fornyet i 1788. Den nye dammen ble bygget opp av gråsten og holdt stand frem til flomkatastrofen i 1840. Da brast dammen, men ble reparert. Etter storflommen i 1930-årene ble den ikke gjenoppbygget. Ruinene etter naturkatastrofen i 1930-årenen ligger der idag. Det første el-verket fra 1880 fikk vannkraften direkte fra Mellomdammen. Kraften ble opprinnelig utnyttet ved å lede vannet i trerenner til bestemmelsesstedet.

STORDAMMEN

Helt oppe ved Farrisvannet ligger Farrisdammen og sperrer de enorme vannmassene i innsjøen fra å tømmes ut i havet. I 1645 bygget Niels Lange den første demningen her. Bygget av laftetømmer, ble den etter få år brutt ned av flom. I 1653 brast Farrisdammen og dro leirgrunnen vekk under slottsanlegget til Langefamilien. En ny og kraftigere bygget dam ble stående til 1765, da den ble erstattet av en moderne konstruksjon av sten og sementmørtel. Bruken av hydraulisk kalk var kjent av de gamle romerne, men hadde gått mye i glemmeboken.

Grev Christian Conrads damanlegg var et pionerprosjekt for sin tid. Materialene ble blant annet hentet fra Gyldenløves uferdige stenhus, rett ved Herregården. Dammen var en av Fritzøe Værks stoltheter, og ble naturlig nok vist frem til besøkende. Dammen er blitt forbedret og ombygget gjennom tidene, og er nå 26,5m bred og 7,3m høy. Stordammen har vært en viktig energikilde for industrivirksomheten i Hammerdalen fra 1645 til idag. For å se Stordammen, må man kjøre opp til Farriseiet og svinge av inn til de gamle tømmeropplagstomtene ved bredden av Farrisvannet.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Utsikt mot Stordammen ved Farrisvannet

Posikort fra begynnelsen av 1900-tallet

Stordammen ved Farrisvannet slik den fremsto på midten av 1800-tallet

**JERN-
STØPERIET**

**MEKANISK
VERKSTED**

MAGASINET

**Teglbygningene opp-
ført i Treschows tid har
årstall og initialer på
fasaden**

Smie- eller Støperibygningen på vestsiden av Farriselven innleder jernverkets domene i Hammerdalen.

Fra Støperiet og 1870-årene krysser vi over Farriselven, tar til høyre og befinner oss i året 1851. Da gikk det gamle jernverket fremdeles for fullt. Det året ble Støperiet eller Smia ved Farriselven bygget. Her ble jernet støpt til nyttige gjenstander etter moderne metoder. Støperiet dannet sammen med den gamle hammerbygningen en industrigate. Hammerbygningen sto for det gamle jernverkets produksjonsmetoder med røtter i jernindustriens eldste tid. Rundt 1900 ble hammerbygningen revet, og senere erstattet med en lagerbygning for jern og kull som ble revet i 2006. Området mellom Støperiet og marsovnrestene fra 1845 brukes nå som parkeringsplass.

Sammenligner vi med gamle bilder og titter våkent på støperifasaden, ser vi den gamle bygningens omfang, og hvor en nyere tilføyelse fra 1951 utvider den opprinnelige støperihallen i høyden. Den opprinnelige gesimsen er der fortsatt, som et støttende bånd under tilføyelsen. Vindusåpningene er omtrent de samme som i 1851. Påbyggingen skjedde etter at støperiet ble nedlagt i 1951. Siden 1951 har det vært andre typer virksomhet i bygningen.

fakta

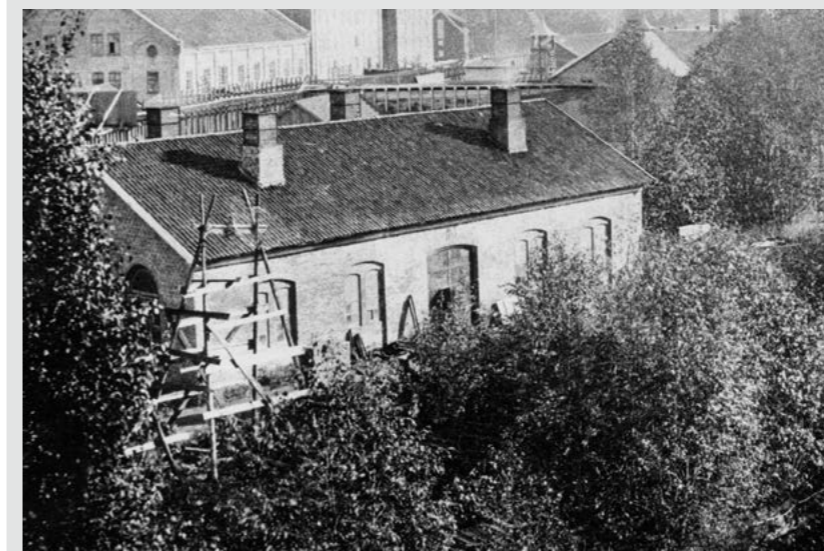
MICHAEL TRESCHOW

Det var Fredrick Willum Treschow (1786-1869) som fikk det tidligere grevskapet over i Treschowfamiliens eie, men etatsråden overlot snart driften til sønnen Michael. Michael Treschow (1814-1901) fikk en tidsmessig utdannelse og reiste utenlands for å studere det siste i teknikk. Han gikk dessuten i lære ved Næs jernverk. Han var belest og velutdannet med interesse for kultur og historie. Familiens omgangskrets i København inkluderte mange av samtidens store personligheter.

Med sin kone, Fonsine Palemona født Aagaard, slo han seg ned i Nedre Fritzøegate 1, og ledet bedriften derfra. Han foresto teknisk innovasjon, og oppførte en rekke arbeiderbarakker som fremdeles er å finne på Langestrand. Han oppførte Fritzøehus, som senere ble utvidet til en slottspastisj av hans etterfølger. Michael Treschow var en dyktig bedriftsleder som videreførte arbeidet forgjengerne hadde nedlagt i verket. Han så nye trender og omstilte driften deretter. Den siste tiden han ledet verket, var preget av behov for omstilling og ny innretning av driften.

SMIA ELLER JERNSTØPERIET

Oppført 1851 på verkets område i Hammerdalen. Frem til 1865 gikk jernverkets øvrige avdelinger fremdeles for fullt. Jernstøperiet skulle utnytte den siste teknologiske utviklingen. Etter marsovnens nedleggelse ble jernet importert og støpt etter moderne metoder. Først i 1951 ble driften nedlagt og bygningen innrettet til annen bruk.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

**Xylografiet fra midten
av 1800-årene viser
Smia eller støperiet**

**Utsnitt av fotografi fra
1880-årene viser Smia i
opprinnelig utgave**

VALSEVERKET

Valseverket fikk basilikaform ved ombyggingen i 1951

Interiøret ligner mye på et kirkebygg

Sydgavlen har en nyere tilbygning

Industrigaten på Farriselvens vestbredd avsluttes med **Valseverket** eller maskinverkstedet, som det ble senere.

Stiller vi oss i front av kortsiden, med parkeringsplassen (hvor jernlageret lå inntil nylig) bak oss, ser vi et umiskjennelig omriss som på en gammel italiensk basilika. En høy midtre seksjon (midtskip), flankert av lavere seksjoner på hver side (sideskip). Sammeligner vi med fotografier fra 1880-årene ser vi at midtseksjonen er forhøyet i nyere tid.

Det opprinnelige valseverket fra 1851 hadde en høy etasje med de samme rundbuede vinduene vi ser idag og et enkelt, slakt saltak. Ombyggingen til basilikaform var en følge av bruksendring til mekanisk verksted. Basilikaformen ga mulighet for mer lys inn i den brede bygningen. Fra 1920-årene ble denne konstruksjonen benyttet på endel industribygg. Et annet lokalt eksempel er den noe eldre lokomotivstallen ved Larvik jernbanestasjon.

Den smale industrigaten viderefører tidligere tiders organisering av verksbygningene. Her får man virkelig følelsen av det klassiske verkssamfunnet, organisert på begge sider av en gate. Bygningsmassen gjenspeiler plasseringen av grevskapstidens bygninger.

fakta

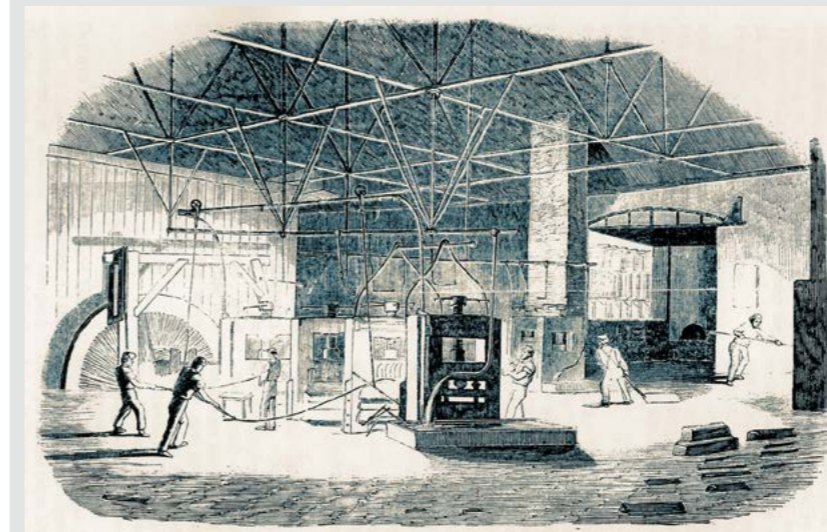
EN KONGELIG SEVERDIGHET

I 1841 ble det avgjort at det skulle bygges et valseverk i Hammerdalen og to år senere var anlegget i drift. Valseverket var en nyvinning som muliggjorde rask produksjon av båndjern og jernplater. Maskiner var innført fra England, tidens mest avanserte maskinproduserende land. Valseverket var en severdighet som bl.a. medførte besøk av kong Oscar II.

Eksporten av produkter fra valseverket var først og fremst innrettet mot USA, men fikk også nedslagsfelt hjemme. Sarpsbroen ble bygget av elementer fra valseverket i Hammerdalen.

Valseverket var strategisk plassert ved den nye marsovnen som kom i drift i 1845. Herfra var det kort vei til valser. Store jernruller ble drevet av et vannhjul i rask omdreining. Suksessivt mindre spor i valsene presset det glødende varme og bløte jernet ut i tynnere og tynnere dimensjoner. Med samtidens øyne må produksjonen ha vært en avansert og imponerende prosess.

I 1850 brant bygningen ned til grunnen. Maskineriet kom uskadet fra katastrofen, og to uker senere var driften i gang. De provisoriske foranstaltningene ble raskt erstattet av et nytt bygg. I 1851 sto bygningen gjenreist i tegl. Produksjonen led ikke særlig av brannen, men markedet sviktet. Bessemer-metoden førte til at det meste av norsk jernproduksjon ble ulønnsom, også for Fritzøe Værk. I 1868 ble valseverket nedlagt og redusert til lager. Senere, i 1951, ble det bygget om til maskinverksted og fikk den karakteristiske basilikaformen.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Utsnitt av fotografi fra 1880-årene viser valseverkets gavl med opprinnelig saltak

Sliperiet i 1882

Xylografiet fra midten av 1800-tallet viser valseverkets interiør

MARSOVNEN 1845

Restene av marsovn
fra 1845, forstøtnings-
murer og fundamen-
ter. Selve ovnen sto
innenfor markeringen.
På stenhyllene over er
fremdeles teglfester et-
ter ovnen.

Jernankere binder sten-
murene

Til høyre i bildet stikker
øvre del av marsovn
fra 1845 opp med tårn-
hatt og bro. Ovenfor er
trekullageret. Utsnitt av
foto 1865

Vi spaserer over parkeringsplassen til skrenten motsatt Støperiet. Mot oss trer rekke på rekke med meterhøye forstøtningsmurer av stablede stenblokker frem. En markering av jernstolper ved foten av murene viser hvor jernverkets marsovn sto i midten av 1800-årene. Flere av murene danner slake veier som fører langsetter og oppover det steile terrenget.

Forestill deg den høye marsovn fra 1845 plassert i sentrum av en bygning som dannet både støperihall og understøttelse for et øvre loft med tilgang til marsovnens brennende indre. En bro førte fra øvre deler av terrenget bak, og over til ovnens krans, eller åpning, til brennkammeret. Over broen ble trekull og røstet malm fraktet frem til marsovnens krans og lagt lagvis ned i brennkammeret. Den smeltede massen fløt ut gjennom ventiler i ovnens nedre deler. Før Bessemersmetoden støpte arbeiderne direkte i former presset ut i sanden på hyttegulvet. Synlige spor etter denne prosessen er borte, men markeringen står som en påminnelse foran de mektige stenmurene, og fremdeles kan vi se rester av marsovnens indre teglmurer. På høyden over sto et mektig kullager på hele 60 x 8,5 meter i grunnflate.

Den eldre marsovn sto lenger syd, der de søndre deler av Valseverket nå ligger. 1700-tallets marsovn fikk sin forsyning av brensel fra brenselagre på Øvre Værksgård.

JERNVERKENES ENDELIGT

fakta

Henry Bessemer tok i 1851 patent på en forenklet produksjon av stål. En stålbeholder innvendig kledd med tegl ble montert slik at den kunne tippes. Fyllt med flytende råjern ble den gjennomblåst med luft slik at forurensninger brant opp ved 1500 grader, men jernet ble fullt av luftblærer. Den svenske jernverkeieren Göran Göransson lyktes i 1858 med å produsere godt stål, og dermed sank verdensprisen på stål med 75%, og de fleste norske jernverkene innstilte i løpet av 1860-årene.

MARSOVN

Marsovn ble oppført 1845 med røstninganlegg, kullhus, jernbane og vandrevet blåseanlegg. Marsovnene i Barkevik og Moholt ble deretter nedlagt. Illustrasjonen under er fra Skillingsmagasinet 1855 og viser den tårnlignende marsovn med bro og støpehytte ved foten. Avbildningen er gjort fra Mellomdammen. Taksten fra 1850 forteller: *Hytten er opført af Muur, Taget af Jern tækket med Skifersteen. Blæsemaskinen bestaar af 2 svære, dobbeltvirkende Cylindere som drives af et 22 Fods Vandhjul af omtrent 50 Hestekræfter. Til denne Masovn hører et Opgiverhuus af Muur, tækket med Jernplader.*

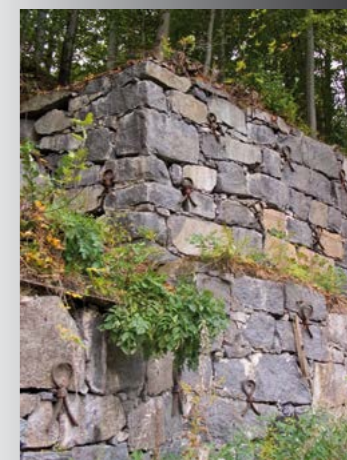
I 1868 var produksjonen ved marsovn i Hammerdalen innstilt som en følge av konkurransen fra billig stål laget etter moderne metoder. Kvaliteten hadde vært suveren, men utviklingen stilte nye krav til rasjonell og rimelig produksjon.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Rester av marsovnens
teglkjerne

Utsyn nordover fra
broen ved Sliperiet

Utsyn fra Mellomdam-
men mot marsovn
fra 1845. Xylografi fra
midten av 1800-årene

MARSOVNER HAMMERE OG VEIER

Hammerens ambolt og hode. Vannhjul på bildet til høyre

Stenmur fra 1840-tallet

Stenmurer fra 1840-tallet, med renne

Marsovnene og hammerbygningene er borte, men marsovnrestene og det terrasserte terrenget bygget på trekull og slagghauger avleiret opp gjennom tide- ne, vitner om fordums likhet mellom Larvik og Stendhals lille franske by Verres i romanen "Rødt og sort" (1830). Om marsovnens ildmørje var verkets billedlige uttrykk, var lyden av de vandrevne jernhammerne stedets karakteristiske lydteppe.

Når vi vandrer langs skrenten hvor marsovnene og hammerbygningen lå, og bak Valseverket hvor marsovnene reiste seg, bør vi ha Stendahls beskrivelse i tankene. Byggverkene er for det meste borte, men stensurene vitner om massive konstruksjoner og fordums aktivitet. På parkeringsarealet foran den gamle smia lå frem til tiden rundt 1900 hammerbygninger av bindingsverk og panel - bygninger med opprinnelse i jernverkets storhetstid på 16 og 1700-tallet.

Å bygge en marsovn var spesialisert ingeniørkunnskap, forbeholdt de få. Fritzøe Værk hadde flere kunnskapsrike eksperter til disposisjon. Idag er det bare marsovnen på Moholt, tegnet og konstruert av bergråd Petersen, som gir et forståelig inntrykk av hvordan Fritzøe Værks marsovner så ut.

fakta

FRITZØE JERNVÆRK

Morten Bredsdorff, forvalter på Eidsfos Værk, skrev i 1784 følgende om Fritzøe Værk: *Fritzøe eller Laurvigs Værk har 3 massovner og 5 stangjernshammere, samt en plate og spikerhammer. Av massovnene er de 2 eller en dobbelt massovn på Langestrand ved Laurvig, hvor og den ene Stangjernshammer samt Plate og Spikerhammeren er beliggende, og fra den dobbelte massovn, hvorved også nu er kanonstøpning, blir også 2 stangjernshamre ved Hagenæs forsynt med råjern.*

Sannsynligvis ble det reist en marsovn i Hammerdalen i 1642, men først i 1670 er kildene helt klare. Omkring år 1700 ble verket oppgradert og Bredsdorffs beskrivelse er tuftet på 1700-tallets situasjon. Linds kart fra 1802 viser hvor marsovner og hammere var plassert i forhold til Bredsdorffs beskrivelse.

Jernverk innebar ikke bare teknisk innovasjon, men også pliktarbeide og restriksjoner på tømmerhugst for bønder innenfor verkets virkeområde, eller cirkumferens. Milebrenning og trekullkjøring ble nye plikter for bondestanden. På den positive siden innebar endringen en større grad av pengeusholdning.

Fra 1805 til 1815 var bergråd Peder Petersen en initiativrik forvalter for Fritzøe Værk. Han gjennomførte store endringer i driften og mye byggevirkosmhet. Marsovnen på verket ble tatt ut av bruk og produksjonen flyttet til det nybygde anlegget på Moholt (marsovn 1806), hvor det fremdeles er betydelige rester av marsovn og andre bygninger. Under hans forvaltning ble det bygget større anlegg på Langestrand, og kanonbatteriet ble oppgradert. Malmtransporten fra Batteristranda foregikk opp Eidgaten til bryggeanlegget ved Fritzøkilen og videre med malmlektene og deretter med hest og slede til Moholt.

Interessentskapet av fire Larviksborgere overtok Fritzøe Jernværk i 1817 og fulgte i hovedsak opp de endringene Petersen hadde gjennomført. F.W. Treschow overtok verket i 1835 og oppførte ny marsovn i Hammerdalen i 1845. Dermed mistet Moholt sin betydning.

I marsovnen ble jernet smeltet ut og ledet til støpeformer av fin sand. Videreforedling til stangjern og spiker foregikk i hammerhyttene, hvor store og små vandrevne hammere hamret jernet som ble stukket innunder og vendt til ønsket fasong. Den jevne dunkingen fra jernhammerne var en karakteristisk lyd i lokalmiljøet og det er idag umulig å forestille seg hvordan denne lyden må ha vært et konstant bakteppe i området rundt Hammerdalen.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

- A - Mellomdammen
- B - Bolthammer og Spikerhammer
- C - Den dobbelte hammer
- D - Den dobbelte marsovn
- E - Jernbod
- F - Forvaltergården
- G - Hammer kullhus
- H - Kullhus og tømmereskjul
- I - Malmhus
- J - Kullhus
- K - Kullhus
- L - Jernbod
- M - Råjernsgård Materialhus Sprøytehus
- N - Pliktfogdens gård
- O - Jernbod
- P - Platehammer

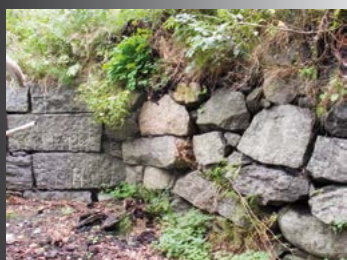
I GRUNNEN

Rester av forstøtningsmur til marsovnen fra 1760-årene

Valseverket er lagt inn i restene av marsovnens forstøtningsmurer

Den gamle forstøtningsmuren overdekkes av en nyere mur

Fritzøe Jernværk har etterlatt seg ulike spor. Ikke bare bygningene og restene av byggverk setter fantasien i sving. Går vi de gamle veifarene og kikker ned, stikker historien bokstavelig talt opp av bakken. Gammelt stangjern titter til tider opp av trekullblandet jordsmonn og grus, når telehiven har gjort sitt. Hele området rundt Øvre Værksgård og de tiliggende åstedene for kullagring og smelting av jernmalm er bygget opp av avleirede rester etter to århundrers jernproduksjon.

På sett og vis er Øvre Værksgård med tiliggende tereng verkets hellige lund, hvor historien tar synlig form. Her trår du på historisk grunn og berører det verket dreide seg om i bunn og grunn: Trekull og jern. Veien som fører fra marsovnmurene anno 1845 opp til Øvre Værksgård er fremdeles farbar og vedlikeholdt.

Vi setter kursen mot Øvre Værksgård, passerer baksiden av det gamle valseverket hvor dobbeltmonarkiets dobbelte marsovn sto. I skråningen til siden for Valseverket er fundamentrester etter verkets to marsovner, den dobbelte og den lille, fra verkets storhetstid på 16- og 1700-tallet. Nærmere det gamle jernverket kommer vi ikke. Under oss - rester av marsovner, trekull, slaggrester og jern.

fakta

Den reisende er neppe kommet inn i byen før han blir fortumlet av øredøvende larm fra et skrekkinnjagende maskineri - det er tyve svære hammere som løftes av et vannhjul og faller ned etter tur med tunge drønn som får brolegningen til å skjelve. Hver og en av dem lager mange tusen spiker om dagen, og det er friske og nydelige unge piker som står ved ambolten og legger små jernstykker under de veldige fallhammerne som slår dem til spiker på ganske kort tid, et arbeide som virker så tungt og vanskelig at det alltid er til stor forundring for den reisende som første gang tar veien gjennom disse fjelltrakter på grensen mellom Frankrike og Helvetia.

Og hvis den fremmede da stanser og spør hvem som eier dette fine spikerverket som slår folk med døvhets med en gang de kommer oppover Storgaten, så får han til svar i et langtrukket tonefall: Å jo, det er borgermesteren det!

Utdraget er hentet fra romanen "Rødt og sort" (1830), i Paul Renè Gauguins oversettelse. "Rødt og sort" ble skrevet av den franske forfatteren Henri Beyle under pseudonymet Stendhal. Verdenslitteraturen kan neppe by på en mer virkelighetstro skildring av de vandrevne spikerhammerne som var en sentral del av jernverkens produksjonsutstyr. I Værksgården, utenfor Larvik Museum, er utstilt en original stangjernhammer med vannhjul.

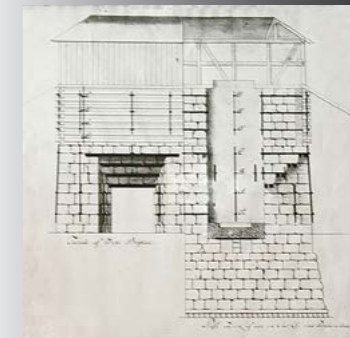
Skildringen av spikerproduksjonen i en fransk landsby anno 1820, kunne vært fra Hammerdalen. Forfatteren benyttet det litterære bildet av småbyen Verres med alle sine lokale konflikter og personlige motsetninger for å gi bokens hovedperson en bakgrunn i et karakteristisk miljø i biedermeiertidens Frankrike.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Et av de gamle lagerbyggene på Øvre Værksgård sto fremdeles i 1882

Tegning av marsovnen fra 1760-tallet

Nærmere Øvre Værksgård er restene av marsovnen fra 1760-årene. Teit inn til Valseverket er forstøtningsmurene og under veien er restene av marsovnen.

ØVRE VÆRKS GÅRD

En smal gruslagt vei fører opp til Øvre Værksgård

Det store vedlagerkomplekset er et mektig skue

Noen av lagerfløyene er åpne konstruksjoner

Over Hammerdalen og Værksgården troner **Øvre Værksgård**. Et naturlig platå som ble utgangspunktet for å forsyne den store marsovn med trekull. Stensettinger i skrenten mot Hammerdalen kan være rest etter broen som førte over til den dobbelte marsovn fra 1700-årene.

Vi spaserer fra baksiden av Valseverket der marsovnene lå frem til 1844, og opp den gamle veiforbindelsen mot vest til Øvre Værksgård. Da ser vi hvor naturlig platået egnert seg som trekull- og vedlager. Fra platået førte en bro over til marsovnens krans, eller munning. Utallige lass med trekull ble fraktet fra lagrene over broen, og styrtet ned i ildmørjen i bunnen av det oppmurte marsovnstårnet.

Da jernverket ble nedlagt forsvant behovet for trekullagrene på Øvre Værksgård, men bedriften hadde fremdeles behov for ved. Fra 1880-årene og inn på 1900-tallet ble vedlagrene oppført på samme sted hvor de gamle trekull- og materiallagrene sto. Lagrene er egnert til forskjellig type lagring og står fremdeles godt med solide trekonstruksjoner fundamentert på blokker av gråsten.

Mot syd defineres plassen av Værskklokken med Klokkeboden. Klokken ringte til arbeidets begynnelse og slutt samt ved katastrofer og ulykker. Klangen av klokken utenom vanne tider var ikke et velkomment signal.

Klokkeboden markerer hvor det gjennom hele jernverkstiden har stått lagerbygg. Mye taler for at Klokkeboden er en siste rest av de opprinnelige trekullbodene. Den er riktignok utført i panelt bindingsverk, men slik bygget man på verket helt fra 1600-tallet. Mye av det originale fra 1800-tallets første halvdel er fremdeles i behold på Klokkeboden.

fakta

VEDLAGERET

Vedlagrene ble reist i årene etter 1880 og er formet som en lang fløy med utstikkende sidefløyer. Mot Nedre Fritzøegate og skrenten ved Valseverket, sto i 1886 eldre lagerbygninger som vekk plass for lagrene vi ser idag. Mot skrenten lå malmhuset og langs Nedre Fritzøegate lå materiallager og det som var tilbake av det opprinnelige trekullageret til den dobbelte marsovn. Det nye lageret sto ferdig ca 1900 og var lager for ved og materiell - bygget med gammeldagse trekonstruksjoner og kledd med rød malt låvepanel. Vedlagrene er videreføringen av byggeskikk fra jernverkstiden og minner om det eldste verksmiljøet.

KLOKKEBODEN

Klokkeboden ligger der de eldste kullhusene lå. Deler av bygningen kan skrive seg fra 1600-tallet. Detaljer viser ombygginger i annet kvartal av 1800-årene. Boden er blitt benyttet som materiallager for snekkerverkstedet. Verksklokken er satt opp inntil den gamle boden og ble benyttet daglig. Klokken ringte ved arbeidets begynnelse og slutt, men alarmerte også ved brann og andre katastrofer. Verksklokken sto for godt og vondt. Når klokken ringte utenom tid, varslet den ulykke.

Gamle folk forteller at: *Det tok ikke mange minuttene etter at verksklokka hadde ringt til midddag, før de yngste og sprekeste av arbeiderne kom hastende. De eldre brukte lengre tid. Men alle gikk hjem på den timen, de bodde jo på Langestrand og i Bøkeli de fleste. Et kvarter hjem, et kvarter tilbake, et kvarter på maten og et kvarter til en hvil på kjøkkengulvet med jakka under hodet. Slik så jeg dem – arbeiderne – når jeg var på besøk i små kameraters hjem. De lærte seg å bli presise med middagsmaten, konene og mødrene. (UiO-Minner)*

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Klokken skal skrive seg fra Moholt jernverk og har en jernhatt til beskyttelse

Klokkeboden har mye gammel panel og profilererte detaljer i behold

FORVALTER- GÅRDEN

Portal fra begynnelsen av 1800-årene og dør fra 1750-tallet. Klassisisme og rokokko forent.

Vindu med øredekor tilsvarende byggeskikk i Porsgrunn og Skien

Vi vandrer fra broen over Farriselven, marsovner og valseverk langs den gamle hovedveien vestover. Midt mot oss i svingen ruver **Forvaltergården**. Siden 1690-årene har reisende møtt denne bygningen som et håndfast uttrykk for grevskapsmakten og jernverkets ledelse. Det sies at forvalter Realfr Wright tok initiativet til byggeprosjektet.

Forvaltergårdens oppførelse rundt 1690 innleder endringer i organiseringen av grevskapet og Fritzøebedriften. Huset er bygget som mange av byborgernes patrisiergårder i Storgaten. To etasjer, helvalmet høyt tak, stående raffepanel og hovedinngangen plassert omtrent midt på fasaden. Denne byggeskikken ble benyttet av samfunnets øvre klasser gjennom 1700-årene og opp til midten av 1800-tallet. I Larvik fantes slike hus allerede rundt 1670. I hovedsak var det detaljene som endret form og stil gjennom skiftende moter og stilarter.

Jacob Sverdrup (1775-1841) flyttet som forvalter for Treschows eiendommer inn i bygningen i 1836. Han fikk satt den i stand, fornyet panel, vinduer og trappeløp. Jacob Sverdrup kan ha fått laget den klassisistiske inngangsportalen med gresk dekor. Eldre enn begynnelsen av 1800-årene er den ikke. Sidepilastrene med rifler bærer dekorfelt med en gresk meanderbord. Frem mot 1830-årene ble antikkens greske arkitektur i økende grad en inspirasjonskilde ved siden av de

romerske forbildene. Døren er en fin utgave av rokokkotidens stiluttrykk. Antagelig skriver den seg fra en større utvidelse av bygningen i midten av 1700-årene.

fakta

HVEM BODDE I FORVALTERGÅRDEN?

Jernverkets forvalter var den nest mektigste etter grevens stedfortreder, overinspektøren. Han hadde ansvaret for driften av verket, råmaterialer og ferdige produkter. Gyldenløve benyttet betrodde bekjenskaper i forvalterrollen. De hadde ellers andre inntekter. Rundt 1700 ble forvalterstillingen gjort om til en fast lønnet, heltids byråkrattfunksjon.

Gyldenløve hentet Franz Henrik Edler fra Harzen til Forvalterboligen der han bodde med hustru Magdalene Cathrine Struve og sønnen Johan Christopher. Forvalter Franz Henrik Edler døde i 1730. Forvaltere skiftet med ca. 10 års mellomrom og de fleste døde på sin post. Etterfølgeren Nils Friis etterfulgtes av Ferdinand Anton Terchildsen. I 1762 residererte "Herr Forvalter Bruun med hustru Maren Scherven, datteren Bolette og tjenestegutten Anders Christensen." I 1776 avgikk Knut Mørk ved døden i Forvaltergården.

Børre Gether, en av de lokale borgerne som kjøpte grevskapet i 1817, bosatte seg her. I 1836 flyttet Jacob Sverdrup inn som Treschows bestyrer av de gamle grevskapseiendommene. Det fortelles at Sverdrup sørget for utstrakt fornyelse og vedlikehold av verksbygningene. Men man bør nok ikke undervurdere innsatsen til bergråd Petersen i årene fra 1800 til 1817. Jacob Sverdrup døde i 1841 og sønnen Johan Sverdrup flyttet senere inn i Nedre Damsbakken 1. I nyere tid har Forvaltergården vært kontor og huset ansatte ved Treschow Fritzøe. Huset ble lenge kalt "Admini".

VÆRKSÅRDEN ANNO 1802

Jernverksforvalteren var ansvarlig for lagerbeholdningen og det var naturlig at han hadde god oversikt over jernlagrene. Linds kart fra 1802 forteller: Midt i Værksgården lå tre bygninger i U-form med åpning mot nord, bundet sammen av et gjerde til en innelukket gårds plass. Den vestre bygningen nr 26, var materialhus, den østre nr 27, sprøytehus, den søndre nr 25 var tømmerkjøl og gårds plassen i mellom het råjernsgården. Til den søndre delen av dette anlegget lå en bygning med en fløy som hadde nr 35, det var ridefogdens gård. Litt for seg selv, der hvor stangjernshammeren nå er utstilt, sto et lite hus nr 22, en jernbod.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Frans Edler og Margaretha Struve bodde i Forvaltergården i første halvdel av 1700-tallet

SNEKKER- VERKSTEDET 1854

Opprinnelig jernport
i snekkerverkstedet.
Tilsvarende finnes på
Karljohansvern.

Opprinnelig vindu fra
underetasjen. Småruter
var fremdeles i bruk i
1850-årene.

Snekkerverkstedet ble flyttet og nybygget samtidig med moderniseringen av Værsgården. I 1850-årene kom nye teknikker og metoder i bruk, og utover på 1870-tallet vant maskinhøvling av treverk og profiler innpass i produksjonen. Michael Treschows nye snekkerverksted i tegl ble tatt i bruk og det gamle i laftet tømmer ble ominnredet til bolig.

Forbi Forvaltergården passerer vi først Snekkerverkstedet fra 1854. Teglbygningen i to etasjer med noe lavere sokkel-etasje erstattet i sin tid en rekke laftede lagerbygninger som lå på rekke og rad langs skrenten mot Øvre Værsgård.

Snekkerverkstedet hadde lagerrom i første etasje og verksteder i annen. De smårutede vinduene er de originale fra 1854. Spesielt uvanlige og sjeldne er de velbevarte klinkede jernportene. Fornyelsene i 1840-60 årene innebar at verkets gamle trebygninger i stor grad ble byttet ut med teglbygg. Disse bygningene er preget av saklig teglrealisme og enkelte dekorative elementer med røtter i empiren. Særlig de små konsollene eller tannsnittet under raffet viser til empiren. De buede portavslutningene peker mot nyrenessansen. I 1850-årene våknet interessen for denne stilarten. Karljohansvern i Horten har mange teglbygninger fra samme tid.

Bygningen var opprinnelig oppført som snekkerverksted for tremodeller til jernverksproduktene, men fortsatte som vanlig snekkerverksted etter jernstøperiets nedleggelse i 1951. Det ble drevet snekkervirksomhet her helt til de siste årene. Idag leies bygningen ut til Larvik husflidslag.

Anleggskontoret med verksted under, er en sen tilføyelse til verkets historie. Vi vender oss mot bygningen nest etter snekkerverkstedet, anleggskontor og verksted, som avslutter rekken mot Nedre Fritzøegate. Første etasje i tegl og annen i tre. Anleggskontor med garasjer/verksted i første etasje ut mot Værsgården. Annen etasje inneholdt garderobe, arkiv, tørkerom, tørke og vaskefasiliteter, kontor og spiserom. Legg merke til de tidstypiske funksionportene til garasjene.

Avsperringen av den gamle Kongsveien videre ut i Brønngaten ble innledet på midten av 1840-tallet med oppføring av en bygning for kjettingproduksjon ved Værsgårdens nordvestre hjørne. Bygningen fikk en vinkel sydover langs Nedre Fritzøegate. Trebygningen inneholdt "6 lldsteder eller Comfüre". Husets lengde var nok betinget av kjettingproduksjonen. Bygningen var av panelt bindingsverk. Den brant ned under siste krig da det gikk galt med knottproduksjonen som ble drevet der. Det ble snakket om sabotasje, men sikre kilder kan fortelle at det dreide seg om et hendelig uhell. Først i 1856 ble Værksporten oppført og verksområdet fikk en ny, klart definert fasade og et lukket uttrykk.

I det sydøstre hjørnet foran Forvaltningen fra 1856 hvor Larvik Museum holder hus, er en av de gamle hammerne stilt ut. Det er lett å forstå mekanismen med det store vannhjulet som driver en aksling og løfter den tunge hammeren for å slippe den med kraft ned på ambolten. En hammersmed holdt jernet innunder og vendte det til riktig fasong. Det er ikke usannsynlig at hammersmedene snart fikk dårlig hørsel. Hammeren er fra ca 1845 og var i bruk ved Barkevik frem til det ble nedlagt, og ble deretter overført til Fritzøe værk. Hammeren er støpt i Barkevik, like ved Helgeroa.

Jernvekten som idag er plassert ved ovnsmuseet i Nedre Fritzøegate 3, sto opprinnelig i Værsgården, hvor den garanterte for redelig omgang med verkets jernressurser.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

ANLEGGSKON- TORET

Verksted fra 1930-tallet
med nyere påbygg og
opprinnelig port

Jernvekt fra verket

PORTEN OG VÆRKS GÅRDEN

Larvik Museum holder til i Treschows gamle "materialforvaltningsbygning"

Den søndre delen av muren mot Nedre Fritzøegate ble oppført i 1856, den nordre delen i 1940-årene etter at den gamle kjeflingsmia i tre brant. Bygningen var innrettet til knottproduksjon

Portbygningene med omsluttende fløyer ble oppført i 1856. Dermed ble veiforbindelsen vestover brutt. Kongsveien foretok nå en skarp sving sydover og ut av verksområdet mellom de engelskinspirerte portbygningene. Jernporten markerte at man befant seg på jernverkets område.

De oktagonale (åttekantede) portbygningene var flankert av teglmurer med lagerutbygg i nord mot Øvre Værksgård og mot vest langs Nedre Fritzøegate. Langs Nedre Fritzøegate var den øvre del av fløyen i tre, og her var det senere melkeutsalg. Under siste krig ble det drevet knottfabrikk her. Ved et uhell brant trebygningen ned og ble erstattet med et nytt teglbygg. Med tiden er lagertilbyggene blitt utvidet med garasjebygg og andre bruksmuligheter i varierende stiluttrykk. Selve portbygningene er imidlertid ganske intakte og bringer tankene til nygotiske engelske portbygninger for større herregårdsanlegg. Portbygningenes utforming er hentet fra et samtidig verk om arkitektur, Nicholsons "Practical Builder".

De to portbygningene har vært et yndet motiv for postkort og bilder fra Langestrand. De er et uvanlig, men svært tidstypisk innslag i det gamle verkssamfunnet, som fra før av hadde en annen oktagonal bygning, Enigheds kirke fra tiden de fire larviksbørgerne styrte jernverket.

Værksgården var ikke bare arbeidsplass. Her var også pliktfogdens bolig bak råjernslageret, midt på plassen. Sannsynligvis lå arresten i bakfløyen. Arresten ble sikkert brukt dengang to marsovnarbeidere stakk av til bedre betalt jobb, men ble innhentet av verkets egen fogd.

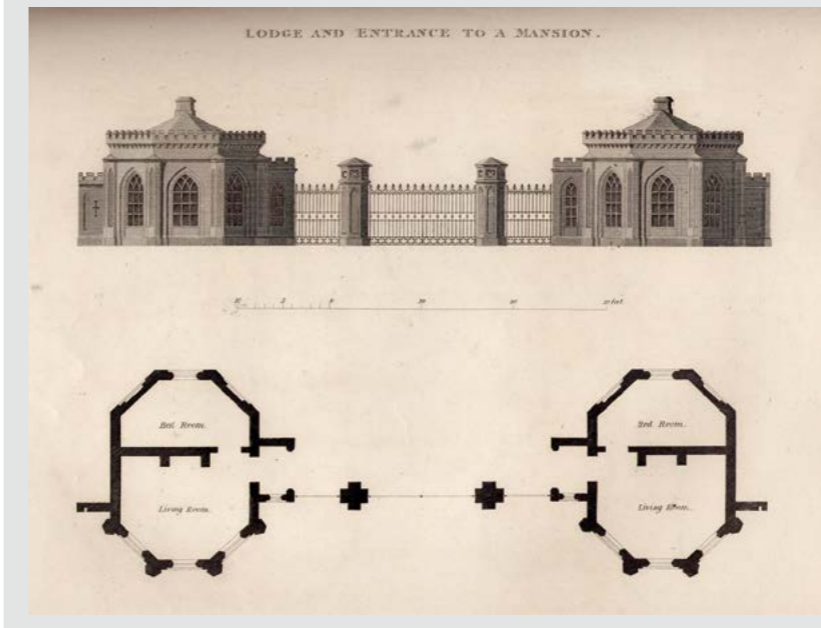
PORTBYGNINGENE

fakta

I 1850-årene ble mange av bygningene fornyet, og tegl ble dominerende byggemateriale. Tidligere gikk den gamle Kongsveien over Værksgården og videre der hvor Brønngaten er idag. 1700-tallets verksområde var åpent og organisert langs hovedveien, slik man kan se på Eidsfoss. I 1856 ble Værksporten oppført, flankert av to portbygninger i nygotisk stil med særpreget spissbuede vinduer og trekvartsøyler på hvert hjørne av de oktagonale vaktstuene.

Bygningen som ligger til porten rommet tidligere magasinforvaltning, lager og stall i underetasjen. Oppførelsen av portbygningene og inngjerdingen av Værksgården var en endring av historisk karakter. Verkets struktur ble endret fra tradisjonell verksgate til lukket bedrift.

Boken "Nicholsons Practical builder" utgitt i London 1850 var antagelig inspirasjonskilden som ledet Michael Treschow til å velge denne nygotiske formen til verkets nye hovedport. Treschows murmester har sløyfet miniatyrskyteskårene som omkranser takflatene på Nicholsons tegning. En hensiktsmessig løsning, tatt i betraktning det norske klimaet. Som Nicholsons utkast, inneholdt også Treschows portbygninger bolig for portvakten. Det fortelles at begge portbygningene var bebodd en tid, og familiene var i slekt med hverandre.

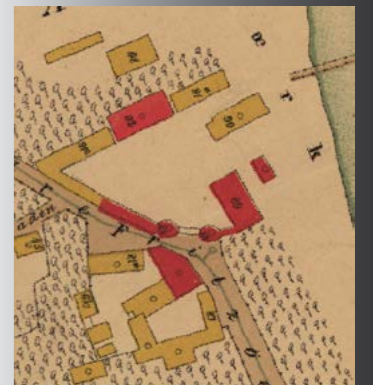

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Kartet over er fra 1820 og viser Verks-gaten med løse organiserte bygninger

Kartet under er fra 1885 og viser Værksgården slik den ble etablert etter 1856

GRAVPLATENE

Det gamle Fritzøe Jernværk laget ikke bare ovnsplater og gravmøler, men også alle mulige nyttegjensstander som spiker, kanoner, kanonkuler, gryter og lodd.

På hver av portbygningene er montert gravplater støpt ved Fritzøe Jernværk. Gravplatene ble funnet ved graving på kirkegårdsområdet - under dagens parkeringsplass. Platen på østre vakt bærer minnet om "OberMarsMæster" Niels Friis Pedersen. Platen på vestre vakt er laget til minne om hans hustru Elisabeth Friis.

fakta

NIELS FRIIS PEDERSEN

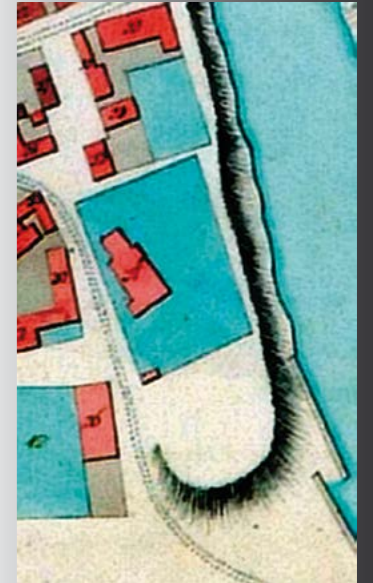
Niels Friis Pedersen var født ved Næs hammer i året 1729, død 1790 i Larvik. Han var gift med Elisabeth Friis, født Horn i 1725, død 1783. Hun var født på Langestrand i belgmakerfamilien Horn, og de giftet seg i 1756. De hadde tre sønner og en datter. Den ene sønnen var forsvunnet i 1790, og datteren Maren var da gift med kjøpmann Søren Gottfred Blom fra Langestrand.

Niels Friis Pedersen var kjent ute i Europa som marsovnkonstruktør. Han var velstående og lærd, og eide en eiendom på Storgaten, der jernbanestallene står i dag. Han hadde også et par eiendommer på Langestrand.

Ved sin død etterlot Niels Friis Pedersen seg et rikholdig bo som forteller om en mann utenom det vanlige. Han hadde en solid økonomi og lånte ut penger, hovedsakelig til folk på Langestrand. Av skiftet forstår vi at han disponerte to bolighus til eget bruk; Obermarsmesterboligen Nedre Fritzøegate 3 og en bygning syd for denne, antagelig nr 1. Han hadde et rikholdig utvalg av sølv, kobber og finggjenstander, porselen og flere sett engelske drikkeglass, en del flasker og annet. Mye lintøy, sengetøy og stengods. Hjemmet var utstyrt med fine møbler, skatoll, skap for oppbevaring, et engelsk 8-dagers gulvur, flere speil, deriblant veneziansk med glassramme og et med forgyllt ramme. I tillegg fem stoler pluss atten stoler med lærtrekk.

Huset hadde stue, sengekammer, barnekammer og kjøkken, og i tillegg disponerte han værelser i et annet bolighus. Det mest uvanlige ved boet hans var biblioteket. Friis Pedersen hadde en boksamling på 59 bøker og i tillegg tidsskrifter og annet. Blant bøkene finner vi Christian den 5s Norgesreise, Snorre Sturlassons kongesagaer, Ludvig Holbergs epistler, den romerske filosofen Seneca, lovsamling og ikke minst en rekke leksika og fagbøker innen metallurgi, kjemi og relaterte emner. Vi finner klassiske verker av Johannes Hübner, von Apheln, Joh. Henrich Pott mm. Verkene er på fransk og tysk. Friis Pedersens boksamling forteller om kunnskapsnivået hos sentrale personer ved Fritzøe Værk på 1700-tallet. Disse menneskene levde i en europeisk samtid, ikke i en isolert utkant av verden. Langestrand var i takt med Europa.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Kartet fra 1802 viser kirken og kirkegårdens utstrekning. Kirkens tårn var omtrent der materialforvalningens sørvestre hjørne er nå. Kirkegården befinner seg under parkeringsplassen.

LANGESTRANDS KIRKE

Langestrands gamle kirke anno 1800

Døpefonten fra 1500-tallet ble skjenket av Morten former

Allegorisk fremstilling av dåpen, skjenket av Edler og frue.

Umiddelbart til venstre utenfor Værkspporten, er en stor asfaltert parkeringsplass som var tomten til **Langestrands kirke**. Graving i gaten her har avdekket kirkegårdsrester. Her lå etter alt å dømme Langefamiliens huskapell, også kalt Langestrands eldste kirke fra 1640-årene, og ganske sikkert kirken Gyldenløve fikk utbedret eller nyoppført i 1692. Den ble revet i 1811 og ga plass til utvidelse av verksområdet. På bakgrunn av 1688- og 1802-kartene ser det ut som kirkebygningen tangerte dagens museumsbygningens sydvestre hjørne.

Fra området hvor den gamle kirkegården lå, ved treklyngen sydøst på plassen, kan vi se Kongsveien på den andre siden av Saggården. Reisende som kom ned Kongsveien fra Nanset ble nok raskt oppmerksomme på Langestrand kirkes tårn, over på Langestrandssiden av Farriselven.

Mye tyder på at den gamle kirken forholdt seg til Kongsveien på nordsiden. En periode fantes det riktignok en vei foran oberinspektørens anlegg, men kirken ble ikke bygget i sentrum av flere veiforbindelser. Nedre Fritzøegate fantes ikke i gammel grevskapstid. Forbindelsen Stavernsveien/Langesgate ble til før Nedre Fritzøegate ble anlagt. Malmtransporten fra Batteristranda til Fritzøeeiet tidlig på 1800-tallet krevet en forbindelse fra bryggene ved Batteristranda til Eidgaten. Kirken ble liggende i veien for bedriftens behov, og i 1811 ble den revet og kirkegården flyttet opp til Kirkegaten 25 hvor den er idag. Først i 1818 ble den nye Enigheds kirke innviet etter mye strev for å få øvrighetens aksept for det nye kirkeprosjektet. Akvarellen fra 1785 viser kirketårnet som rager opp over Langestrands verdslige bebyggelse.

fakta

LANGESTRANDS KIRKE

I 1642 fikk Niels Lange kongelig bevilling til å oppføre kirke på Bakken gård på Langestrand. I 1642 var sagene og jernhytten fremgangsrrike, og det kunne være behov for en kirke til en voksende menighet. Kartet fra 1688 viser en bygning med parkmessig opparbeidet område rundt, der kildene forteller at den senere kirken lå, og slik senere kart viser. Beliggenheten ved siden av residensen Fritsøhus (Nedre Fritzøegt.1-3) er i tråd med tidens tankegang. Merete Lange, enken etter Niels Lange, skal ha blitt begravet under alteret på Langestrands relativt nyoppførte kirke i 1656.

I 1698 ble kirken fornyet. I tidens ånd trengtes en kirke som kunne vende arbeidernes blick mot den hierarkiske gudsorden, hvor enhver lydig finner sin plass. Allerede i 1730-årene var kirken forfallen. Det kan tyde på at den eldre kirken ikke ble revet, men bygget om og reparert.

Den 8. september 1811 overvar grev Reventlow en gudstjeneste på Langestrand og beskriver: *Vi besøgte Langestrands Kirke, i hvilken Provst Sass (Sartz) prædikede. Der var, saavidt jeg kunde tælle, ikkuns 12 Mennesker i samme foruden os, Provsten og Degnen, og den kan derfor vel undværes, og det ringe Personale finde plads i byens Kirke, der ikkuns til højtider skal nogenlunde fyldes.* Kirken var i dårlig stand og ble revet året etter. Ny tomt ble stilt til disposisjon av J.O.Steen øverst i Kirkegaten.

KIRKENS BESKRIVELSE

Kirken var en laftet bygning med rektangulært langhus og et rettavsluttet smalere og lavere kor – som Larvik kirke. Ifølge takst av 1777 var den 50 alen lang, 14 alen bred og 7 alen høy under taket, utvendig bordkledt. Ifølge sogneprest Peder Humbles meddelelse var «udi indeværende Aar (1731) den halve Kirche....af Grunden og gandske bleven opbygd». I forbindelse med denne større utbedringen ble det bygget til et klokketårn, i 1777 oppmålt til 7 alen i kvadrat og 14 alen høyt, av «Bindings-Værk...beklæd med Bord, hvid mahlet og Taget (som var lavt pyramideformet, forf.anm.) tækket med Steen». Før 1752 ble et sakristi av reisverk med panel og teglstensteppet tak bygget til den vestre siden.

Det innvendige tregulvet ble i løpet av 1700-tallet skiftet ut med teglsten. Mye av interiøret var marmorert og dekor og maling ble fornyet i 1758 av malermester Koch. I 1770-årene fikk interiøret lysere farger, i tråd med tidens smak.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Pasjonsviser skjenket 1752 av forvalter Knut Mørch

Maleriene henger nå i Enigheds kirke

Kristian 4. syn. Antagelig fra ca. 1700

OBERINSPEKTØR-ANLEGGET

Inngangsportalen var opprinnelig åpen, bygget om til vindfang etter siste krig

Driftsbygningen er oppført i kopi etter at den gamle ble revet i 2001. Anlegget i 1865

Oberinspektør-anlegget rett overfor Værksporten, beliggende parallelt med det nedrevne kapellet til Langefamilien, rommer en historie som egger fantasien.

Oberinspektør-anlegget er et av de mest spennende historiske anlegg i Larvik. En laftet og panelt hovedbygning vender mot syd med fløyer til hver side - fløyen mot Nedre Fritzøegate knekkes i vinkel mot nord. Den tilsvarende fløydannelsen mot vest ble revet i 1999. I nord avsluttes anlegget av en lang trebygning med en fin Louis-seize port på gavlveggen og en vakker empireport på langsiden mot nord. På tvers, noe på skrå, deles anlegget i to tun av en stor bygning med fløy i utmurt bindingsverk videre opp langs Nedre Fritzøegate.

I begynnelsen av 1700-tallet var anlegget lukket med innkjøring i nord, og antagelig en kjøreport til det lukkede søndre gårdsrommet tvers gjennom den store tverrbygningen. Midtbygningen fra begynnelsen av 1700-tallet ble i hovedsak revet, nyoppført og fasadeendret i 2001, men volumet er som tidligere. Hovedfløyen mot syd ble noe utvidet i lengden på 1900-tallet, på bekostning av den østre fløyen. Det er en karakteristisk assymmetrisk vindusrytme i den gamle vestre delen: 3+1. Vindusplasseringen tyder på en bakenforliggende gammelmodig romløsning. Denne søndre hovedbygningen gjenfinnes på 1688-kartet og er kanskje identisk med restene av Langefamiliens residens, Fritsøhus, hvorfra Niels Langes enke, Merete Gjedde, undertegnet sine brev "fra Fritsøstranden". Den øvre delen av anlegget, Nedre Fritzøegt. 3, var bolig for overmarsmesteren.

fakta

OBERINSPEKTØRENS ANLEGG

Etter flomkatastrofen i 1653 flyttet Langefamilien inn i residensen på Langestrand, omtalt som "Fritsøhus" og "på stranden". Kartet fra 1688 viser en bygning med hage i front, parallell med kirken. Kartet samsvarer nøyaktig med hovedfløyen i dagens Oberinspektør-anlegg.

Gyldenløves forvaltningsreform fikk bl.a. som resultat at anlegget ble utvidet og tatt i bruk som bolig for oberinspektøren, grevskapets øverste tjenestemann og Gyldenløves stedfortreder. En takst fra 1760-årene forteller at våningshuset var i en etasje med storstue, dagligstue, hjørnestue, kjøkken og et loft med tre værelser. Kjelleren var i fire avdelinger. I østre fløy var det kontorer og vognremisse, i vestre fløy fjøs og på vestre side tilbygget et barnekammer. Tverrbygningen inneholdt stall, løe, lade, bryggerhus, drengestue og rullebod. Andre småbygninger inneholdt vedskur, grise- og rullehus. To småhager og en stor hage mot sjøen var omgitt av stakitt og plankegjerd, port og portrom.

Den nordre bygningen består av en svært gammel del nærmest gaten, og en tilbygget del mot vest. Inngangsportene forteller tydelig om forskjellige byggeperioder. I 1815 kjøpte bergråd Petersen bygningen og ble fra 1817, ikke uten friksjoner, intim nabo til kammerråd Falch og de nye grevskapeiernes hovedkontor i søndre hovedfløy.

Det meste av midtbygget ble revet i 2001 og tømmerrester datert til 1704/5. Dette underbygger at anlegget ble utvidet i forbindelse med oberinspektørens nye rolle. Anlegget var, ved siden av Herregården, grevskapets viktigste maktsentrum. Herfra holdt man kontakt med greven, og beslutninger av betydning for en stor del av landet ble fattet i dette anlegget.

OBERINSPEKTØREN

I 1680-90 årene var Johan Bøckmann Oberinspektør og Birke-dommer. Han ble avløst før 1699 av Johan Böhme som fungerte frem til 1725. Böhme var den første brukeren av Oberinspektør-anlegget. Terchel Turesen, tidligere godsforvalter, virket frem til 1755 og ble da avløst av Ditlev Lindemann og Jens Kielmann som begge signerte korrespondansen. Kielmann døde noe etter 1740 og Lindemann avgikk i 1742. Etterfølgeren var Laurits Sørensen Fabricius som ble avløst av sønnen Fredrik Ludvig Fabricius, død 1786 - nedtynget i gjeld. Den siste oberinspektør het Bull. I 1805 opphørte grevskapet som sådan og ble fra 1805 administrert under danske konger frem til 1817.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Oberinspektør-anlegget anno 1800 skimtes bak Forvalfjergården

Forvalfjergården i 1802
Forvalfjergården i 1885

BERGRÅDENS GÅRD

Sidefløyen mot Nedre Fritzøegate

Den tidligere kjøreporten til anlegget

Den gamle Obermarsmestergården

Bygningen hadde en romslig kjeller

Mellom Værksporten og Oberinspektøranlegget innsnevres Nedre Fritzøegate. En fløy i utmurt bindingsverk følger gatens krumning og skaper et trangt smug. Fløyen skriver seg fra 1860-årene. Fløybygningen ble bygget som stall og er idag utviklet til kontorkompleks. Den nye stallen omsluttet delvis eldre bygningsmasse av laftet tømmer.

Rundt hjørnet, til venstre, er en smal passasje ned til anleggets øvre tun. Før den opprinnelige tverrbygningen fra ca 1706 ble revet, var det en kjøreport videre gjennom til det søndre tunet og oberinspektørens bolig. Den smale passasjen var inntil nylig kjørevei, men fremstår nå som trapp. Sannsynligvis var det opprinnelige anleggets hovedinnkjøring gjennom denne porten. Nærmeste hovedvei var i gammel tid Kongsveien i nord.

Det øvre tunets vestre vegg dannes av bygningen til Fritzøe Museum, som inneholder en unik samling av tremodeller og ovner fra jernverkstiden. I 1815 hadde bergråd Petersen kjøpt anlegget og bosatt seg her. Noe før 1818 forlenget han hovedhuset til dagens lengde, satte opp flere mindre uthus og bygget bryggerhus i to etasjer (nå ovnsmuseet) rett før 1830. Ved gavlveggen er utstilt en jernvekt fra verket. På 1700-tallet var Nedre Fritzøegate 3 bolig for jernverkets overmarsmester.

Hovedbygningen hadde tidligere et karnapp på det nordøstre hjørnet, helt i stil med tradisjonen fra tiden rundt 1700 og tidligere. Bygningen kan ha en svært høy alder.

fakta

NEDRE FRITZØEGATE 1-3, ØVRE TUN

Dobbelttunanlegget Nedre Fritzøegate 1-3 fremstår lett gjenkjennelig på gamle kart. Sentrale deler av anlegget kan skrive seg fra 1600-tallet. Det øvre tunet var sannsynligvis det opprinnelige anleggets hovedinnkjøring fra Kongsveien lenger nord. Mye tyder på at den store tverrbygningen som skiller øvre tun fra det nedre, hadde en gjennomgående kjøreport som i moderne tid fungerte som garasje for Treschow.

Det er lite tilbake av originale gamle detaljer i anleggets ytre. Unntak er den øvre bygningen som har en av Larviks fineste Louis-seize/rokokkodører samt en vakker empiredør på fasaden mot nord. Dette huset var frem til 1815 kortere, men ble da påbygget av bergråd Petersen som bodde her. Petersen hadde en fast hånd om jernverket og bestemte meninger. Da Larviksinteressentskapet overtok det tidligere grevskapet i 1817, tok de den søndre delen av anlegget i bruk. Det nære naboskapet med Petersen skal ikke ha vært friksjonsfritt - spesielt som Petersen hadde kraftig temperament. Michael Treschow kjøpte det øvre tunet i 1842 og skal ha innredet kontorer i bygningen. Han bodde selv, med tjenerskap, i den søndre delen av anlegget.

Bygningen som slutter tunet mot vest ble oppført av Petersen ca 1829 og fremstår som midtgangshus, men rommet opprinnelig bryggerhus. Den høye annen etasjen er typisk for 1820-30 årene. Annen etasje kan opprinnelig ha vært drengestue. Bygningen har vært benyttet som bolig (bl.a. formannsbolig), men har i senere år huset Treschow-Fritzøes ovnsmuseum.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Rokokkoporten fra 1760-tallet var Friis-Petersens inngangsdør

Bergråd Petersen tilførte en empireport

SNEKKER- OG BELGMAKER VERKSTED

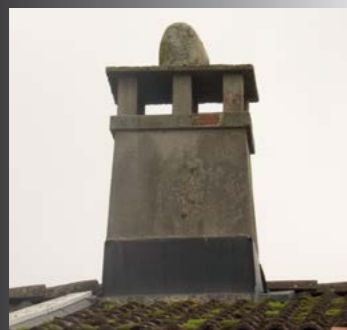

Snekkerverkstedet 1865

Gårdsrommet har fremdeles opprinnelig kuppelsten

Pipen er dekorativ, men tilhører nok 1900-tallet

Kirkegaten 2 ligger med fasaden vendt sydover og med inngang på midten, som et klassisk empire bolighus fra første halvdel av 1800-årene. Huset ble først bolig i midten av 1860-årene, da Treschow bygget om fra snekkerverksted til to leiligheter. Senere ble huset fradelt og solgt.

Idag er huset seksjonert i 2 leiligheter. Bygningens historie strekker seg imidlertid ned til tiden før 1800. Engang på 1700-tallet (1720?) ble huset oppført som Fritzøe Værks "badstue" i betydningen tørkehus for materialer. Muligens var det dengang også belgmaker- og snekkerverksted der, slik det var tidlig på 1800-tallet. Huset hadde nok opprinnelig samme størrelse som idag, slik det vises på kartet fra 1802, mens tørkehuset ved siden av er vist med mindre grunnflate. Grev Reventlow skrev i 1811 at begge bygningene var nybygget, men det må nok forstås med mye slingringsmonn.

På jernverket var snekker- og treskjæreryrkene svært viktige, da alle formene måtte lages i tre før noe som helst kunne støpes i jern. Belgmakeren var en sentral mann, for uten gode blåsebelger kunne ikke jernet smeltes på riktig måte. Belgmaker- og snekkerverkstedet var derfor en av de viktigste bygningene ved verket. Trelastlager hadde belgmakeren og snekkeren rett over veien på Øvre Værksgård, der det fremdeles er lagerbygg av samme type som før. Materialtørkehuset lå mot vest og har idag adressen Kirkegaten 2b. Tilsammen danner Øvre Værksgård og Kirkegaten 2-2b et sentralt anlegg i verkets virksomhet og historie.

Beboerne i Kirkegaten 2 og 2b er i folketellingene oppført under samme matrikelnummer, så hvem som bodde i hvilket hus vites ikke.

BÆLGEMAGERE OG BILTHUGGERE

fakta

Både til marsovnene og til hammerherden trengtes svære belger, som ble drevet med vannkraft. Å lage gode belger var ikke hvermanns sak. De større verkene hadde sin egen belgmaker, og det var ikke lite han måtte kunne. I 1737 undtettertegnet Erik Larsen kontrakt som belgmaker hos Ulrich Schnell. Vi ser av den at han først hadde vært hos belgmakeren på Kongsberg for å lære den egentlige belgmakerprofesjon. Så hos en glassmester, en hjulmaker, en dreier og stolmaker og en maler for å lære deres profesjoner. Erik Larsen ble i verkets tjeneste i 40 år, før han gikk av med pensjon. Men verket hadde så god bruk for alle hans ferdigheter at han mest ble brukt til andre ting. I de senere år kaltes han snekker eller byggmester. De måtte derfor ansette ny belgmaker, men en tid nøyde de seg med å låne en fra Fossum. Siden gikk denne spesialitet inn i byggmesterens arbeid. Byggmester Christian Olsen, heter det i et reglement for Jacob Schnells siste år: "utfører og forestår alle reparasjoner i masovne og hamrene, ved belgene, hammerbygningen, grytekasser, kakkelovnsformer med videre, og samme av nye når utfordres, ligeså malmbalger, vanntønner, rostebåre, hjulbåre med videre som utfordres ved verket og grubene. Derved kontrolleres at tiden ei unyttig anvendes og flere folk brukes enn nødvendig behøves" (Nygård-Nilsen: Næs Jernv.)

Treskjæreren, eller bilthuggeren, hadde en svært sentral rolle ved jernverket. Han skar tremodellen som var utgangspunktet for støpingen av jernproduktet. En jernovn ble laget ved at tremodellplaten presset ut et avtrykk i den fine støpesanden rett ved marsovnene. Det flytende jernet ble ledet i sanden ned i avtrykket, og en jernkopi av den negative modellen ble skapt. Fritzøe Værk hadde flere berømte bilthuggere i sin tjeneste, den mystiske Fritzøemesteren på 1600-tallet, Johan Jørgen Schram i begynnelsen av 1700-årene og Henrich Bech i 1760-årene. Den berømte danske kunstner Abildgaard skal ha tegnet ovnen for Fritzøe i 1790-årene. De ble nok skåret lokalt i Larvik av verkets egne mindre kjente bilthuggere, bl.a. Joseph Ottersen Steen. En snekker Braun omtales i 1804 av Christen Prahm som den eneste håndverker i Laurvig som utmerker seg. Nærmere 1800 ble Ole Grøn ansatt som bilthugger, og sammen med tømmermann Iver Iversen laget han flere fine modeller. Treskjæreren arbeidsfelle var snekkeren, som tok hånd om den konstruksjonsmessige delen av modellarbeidet, og mye annet, sikkert også belgmakerfunksjoner. Jernverkene representerte en ny industritankegang, og var til en viss grad en kile i det gamle laugssamfunnet.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

Kuleslensrenner utenfor Kirkegaten 2b. Erstattet med parkeringslomme i 2006.

Blåsebelg fra jernverket ca. 1,8m høy (Fritzøe Museum)

TØRKEHUSET

Lagerbygningen på Øvre Værksgård er tilsvarende det gamle tremateriallageret

Murankerne viser den eldre og den nyere delen av bygningen

Utsikt oppover Kirkegaten

Kirkegaten 2b ligger i vinkel til det gamle snekkerverkstedet. Opprinnelig bygget som materialtørkehus, praktisk beliggende ved siden av verksted og materiallager. Før portbygningene ble satt opp var verket som verksområder andre steder i landet: Et gateløp med driftsbygninger og boliger langs en "stripe". Tiden rundt 1850 er tidskillet i verksområdets historie. Åpen verksgate ble lukket bedriftsområde. Kirkegaten 2b var før 1856 en del av verkets indre liv.

Den nordre delen, der murankerne sitter høyt på veggen, er antagelig oppført i 1760-80-årene som nytt materialtørkehus. Under bergråd Petersen ble bygningen forlenget slik den er idag. Snekkerverkstedet langs Nedre Tverrgate er antagelig eldre, selv om grev Reventlow i 1811 karakteriserte begge bygninger som nyoppførte. I 1788 ble begge betegnet som verkets "badstuer", murbygningen som "den nye badstue". Den "gamle badstue" er identisk med tømmerbygningen hvor dyktige treskjærere skar ut tremodellene som ovnsplatene ble støpt etter. Kirkegaten 2b er i pusset slaggstein, har fine murankre i jern, opprinnelige vindusåpninger og lave etasjehøyder.

VANDRERUTE 2 FRITZØE VÆRK

fakta

FRA TØRK TIL BRASSE OG BOLIG - Kirkegaten 2b ble forlenget til dagens størrelse mellom 1802 og 1811. Høydeforskjeller i murankernes plassering gjenspeiler forskjellen mellom 1802-kartet bygning og situasjonen i 1814 og idag. Bergråd Petersen foresto denne og flere andre slike byggeprosjekter med slaggstein som byggemateriale. Huset ble bygget før 1788 som tørkehus og ble fra 1840-årene benyttet som bolig. I 1865 bodde det tre familier i de to bygningene, deriblant verksforvalter Carl Lobes.

Det er nærliggende å sammenligne med Langesgate 5 (panelt utmurt bindingsverk) og Langesgate 7 (pusset slaggstein), som begge ble oppført i denne perioden da det ble bygget flere større arbeiderbarakker. Linds 1802 kart viser arealer avmerket til arbeiderbarakker mellom Oberinspektørlegget og Langesgt 4 og 6. Disse ble planlagt og ikke oppført slik kartet antyder. Snekkerverkstedet tilsvarer dagens Kirkegaten 2. Tørkehuset og snekkerverkstedet var to viktige verksbygninger hvor tremodellene for jernproduktene ble skapt.

Til venstre materialtørkehuset og til høyre snekkerverkstedet 1802

Efter utvidelsen: 1820

Utsikt over Saggården, Mølla og Tresliperiet før 1903, over Farriselven mot Langestrand. Fotografiet er tatt fra Fritzøebakken før brannen i 1903 la trehusbebyggelsen her øde. Den hvite bygningen med halvvalmet tak nær Farriselven er den gamle sagforvalterboligen. Elven i forgrunnen er Lilleelven som nå er lagt i rør. Broen over Lilleelven kan ikke være annet enn byggmester Linds bro. Broen på bildet svarer til Linds tegning. Vi antar at fotografiet er tatt mellom 1870 og 1895. Den observante seer vil finne bygninger på bildet som senere har fått et endret utseende. Vi mener å kunne se byggmester Linds utleiebygning Øvre Fritzøegate 1 i versjonen før huset fikk dagens sveitserpreg. Man kan se Steens hovedbygning Kirkegaten 17, og vi kan få gode inntrykk av Kullveien 5 før ombyggingen til nasjonal stil. Likeledes sees Eidgaten 2, 4 og 6. Legg også merke til trekullagerets mektige stenvurer. Bygningen er taksert som trebygning til tross for de dominerende stenvurene.

(foto: Riksantikvarens arkiv)

Over: Forvaltergården til venstre. Til høyre på fotografiet kan jernbodene skimtes. To laftede og panelte bygninger fra 1700-tallet som ble benyttet til lagring av jern. Veien og Værksgården er brolagt og det er kulestensrenner langs veikanten. Legg merke til tregruppen midt på Værksgården og den lange trebygningen i bakgrunnen. Den ble under krigen benyttet til knottfabrikk og brant ned etter et uhell. Bygningen ble oppført i 1845 for produksjon av kjetting.
(foto: Riksantikvarens arkiv)

Over: Nedre Fritzøegate 1, gårdsrom mot syd-vest. Oberinspektørens våningshus til venstre, stallen til høyre. Legg merke til inngangsportalen i empire. Stallen ble revet i 1999. (foto©: O. Væring Eff. AS, ca 1920)

Til venstre: Driftsbygningen til Oberinspektør-anlegget. Legg merke til den gjennomgående kjøreporten. Delvis revet og nybygget 2001. (foto: ca 1920, Riksantikvarens arkiv)

Over: Oberinspektørens bolig, fasaden mot sjøen. Mange har ment at denne bygningen rommer restene etter Langenes Fritsøhus fra før 1650. Legg merke til den panelte grunnmuren. Panelte grunnmurer var ikke uvanlig, og kan i større grad fremdeles sees i Skien. Hovedfløyen til høyre ble forlenget rundt 1900.

Til høyre: Den store midtbygningen mellom anleggene ble tilbygget og til dels overbygget med et stallanlegg i 1860-årene. Mot Nedre Fritzøegate er den utført i utmurt bindingsverk. (foto: ca 1920, Riksantikvarens arkiv)

Over: Baksiden av Oberinspektør-anleggets ut-
husbygninger. Hele komplekset sto frem til nylig.
Midtbygningen til venstre ble bygget opp igjen
som kontorbygg og fløyen til høyre ble erstattet
med en åpen plass. Bygningene hadde varieren-
de alder. Bygget til venstre var vestre fløy til ober-
inspektørboligen og mellombygget var opprinne-
lig stall, men i senere år vaktmesterbolig.

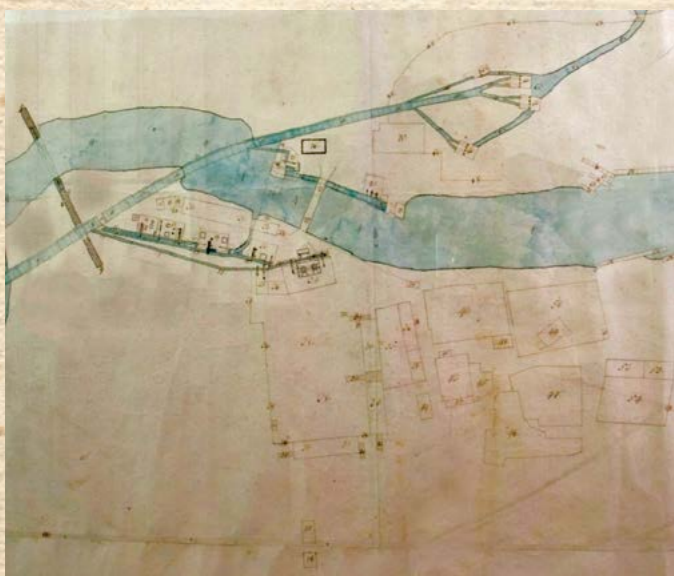
Til venstre: Den store driftsbygningen som skilte de
to tunene sett fra bergrådens tun. Den gjennom-
gående kjøreporten skimtes midt på bygningen.
(foto: Riksantikvarens arkiv)

Over: Bygnin-
gen til venstre
er i dag Fritzøe
Museum. Opp-
rinnelig ble den
bygget som
bryggerhus. En
lang mellom
periode var hu-
set bolig, senest
formannsbolig.

Til høyre:
Portrommet,
obermarsmes-
terens anlegg
med rokokkodør
til våningshuset.

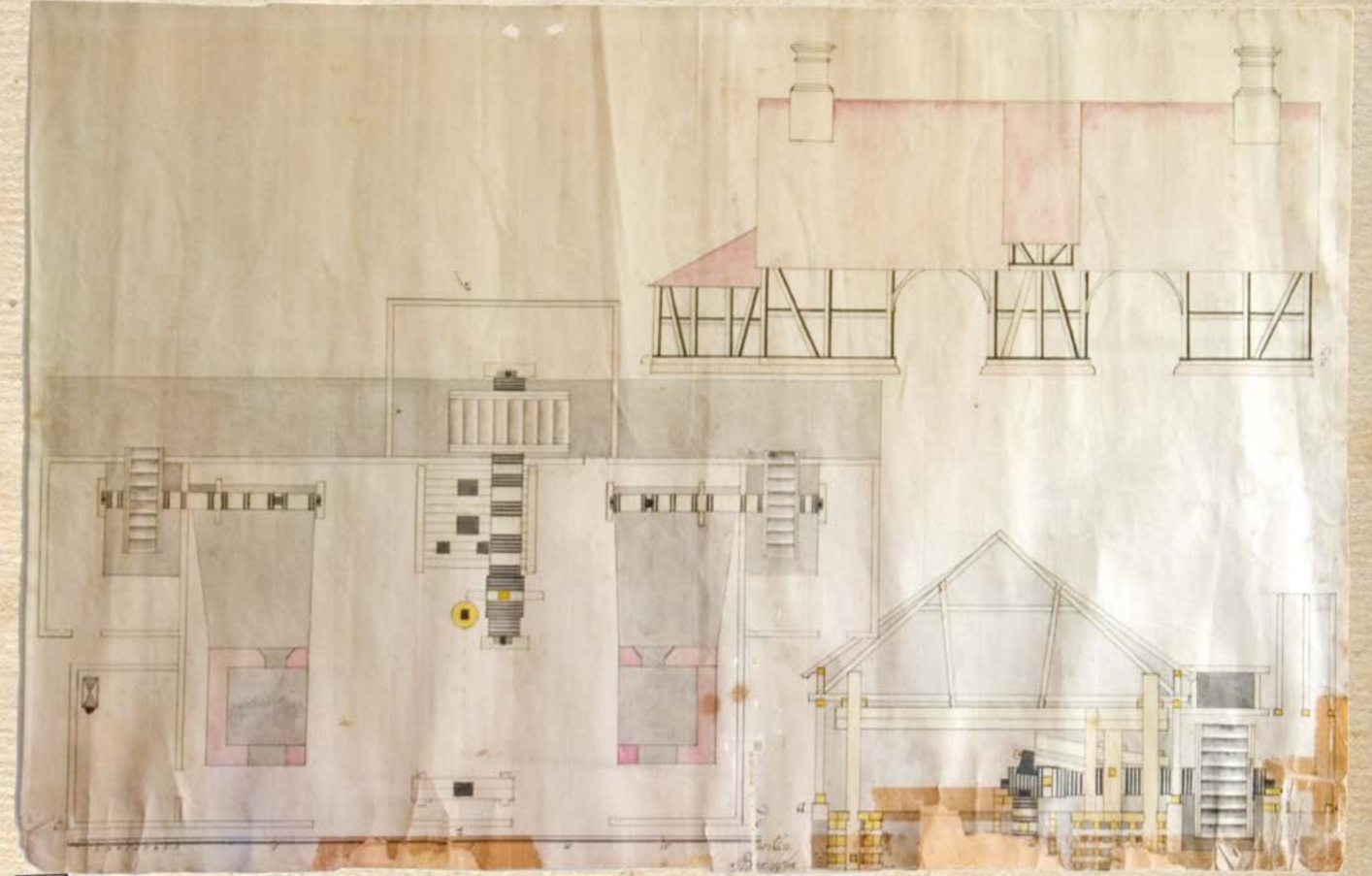
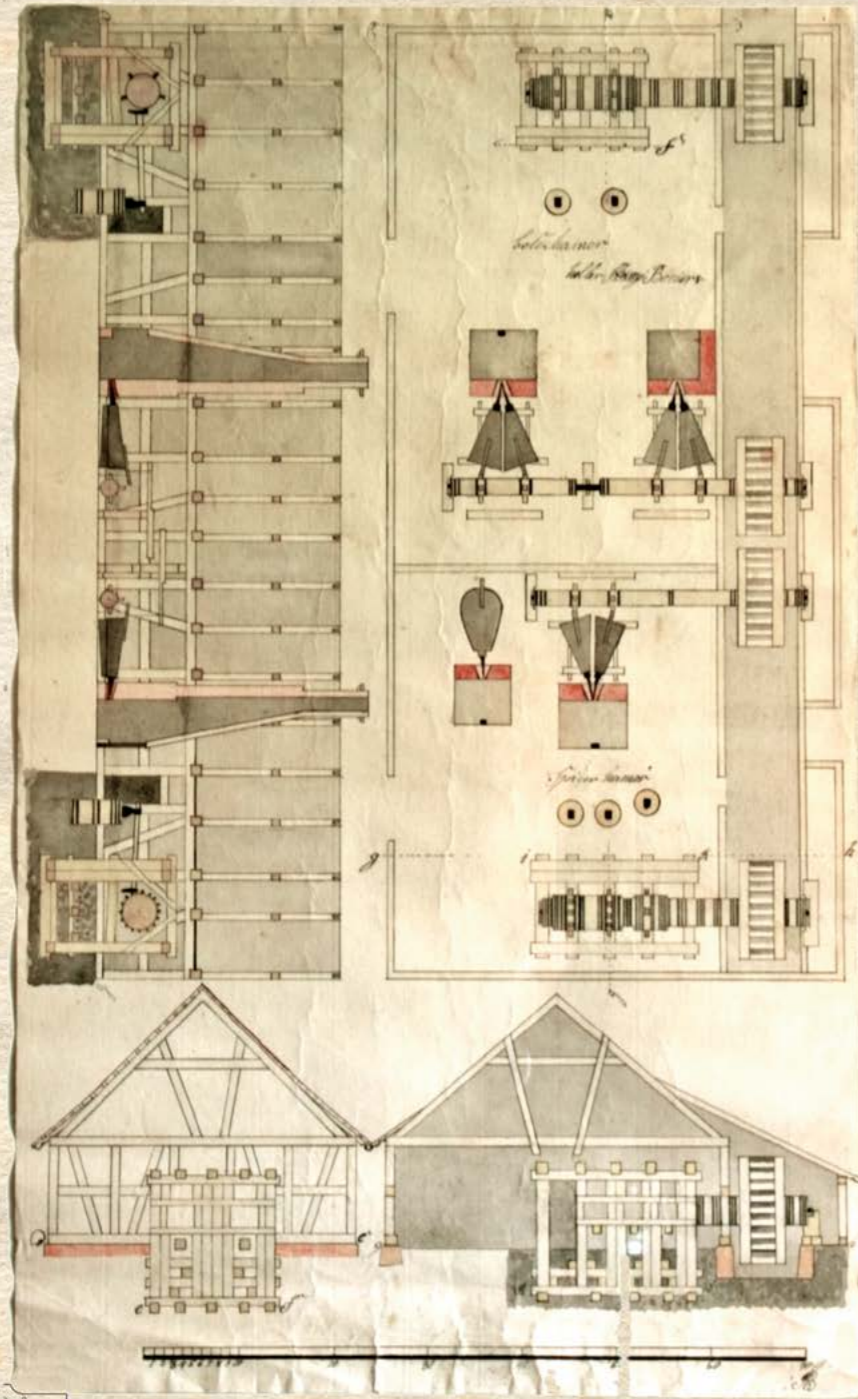
Over: Til venstre i bildet ser vi materialtørkehuset. Den nordre delen skriver seg fra 1700-tallet, mens den søndre ble tilbygget av bergråd Petersen. Til høyre på bildet er snekkerverkstedet, som er eldre enn materialtørkehuset. Materialtørkehuset har nå adressen Kirkegaten 2b, og snekkerverkstedet har adressen Kirkegaten 2. Kartet til venstre er fra 1788 Fritzøe Museum/Larvik Museum. Nederst, midt på, sees de to bygningene. Kartet er utført av Friis Pedersen.

(foto: Riksantikvarens arkiv)

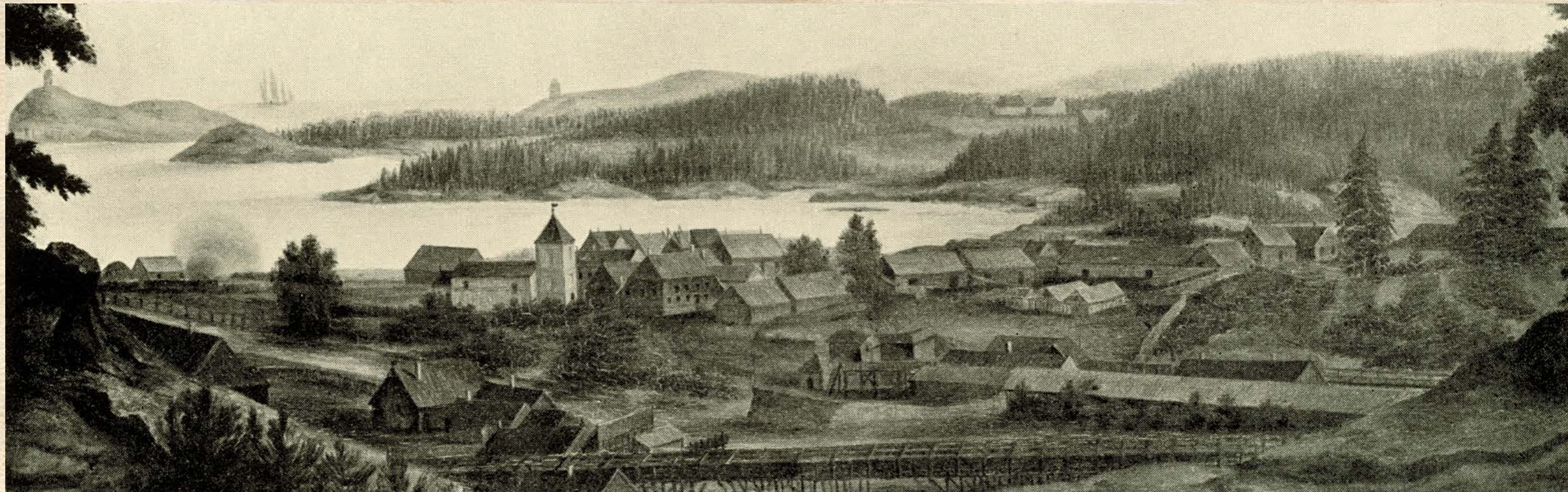
Kirkegaten 2b har en lang historie som først er registrert gjennom betegnelsen "nye badstu" i 1788. Den øvre delen av bygningen, fra midten av bildet og mot høyre, kan være identisk med den omtalte 1700-tallsbygningen. "Badstue" må nok forstås i betydningen tørkehus. På den tiden hadde begrepet badstu flere implikasjoner enn det har nå. De gamle badstuene på gårdene var også innrettet for tørking av produkter. Trefilbygget til venstre i bildet er en utvendig trappegang til annen etasje. Slike trappeganger kan fremdeles sees på enkelte gamle bygninger i Larvik. Mange bygninger på Langestrand var tidlig på 1800-tallet beskrevet med enkle fag vinduer. Det må nok forstås som vinduer bestående av kun en ramme, slik vi ser på dette fotografiet.

(foto: Riksantikvarens arkiv)

Fritzøe Museum/Larvik Museum: Tegninger av hammerbygninger med vandrevne blåsebelger, 1700-tallet, Fritzøe Jernværk.

Utsikt over Langestrand og Fritzøe Værk, utsnitt av akvarell ca 1800

Vi besaae nogle nye Barakker til Arbeiderne, som ere ret gode, og af hvilke flere behøves for at gjøre Deres kaar blidere.

Derfra gik vi til Snedkerverkstedet og Tørkehuset, som alle er nye opbyggede og hensigtsmæssige. Vi saae Ankere paa 16 à 1800 skippund smede, en Industrie til hvilken Norge under krigen meget trengte. Smedene synes at være af Einar Tambarskialvers Slægt, og gjøre arbeidet med megen Behændighed. Det skal ogsaa meget vel betale sig. Paa Spigerhammeren arbeidedes ogsaa med megen færdighed og Spigerne var skjønne. Man smeder i et andet Værksted Plader, af Mangel paa Valdseværk, der her ikke burde savnes. Pladerne bliver tykkere og ujævnere. end naar de valdses, og en betydelig Deel maae afskjæres for at gjøre Dem firkantede, og man spilder saaledes Jern og Arbeide, for at gjøre mindre gode Plader. Den ene Marsovn er i gang, og gjør

rimeligviis sin sidste Campagne, den Anden er i saa slet stand, at den ikke mere kan bruges. Den høye tid er det derfor, at med den nye Marsovn begyndes, og med Arbeidet hastes, saameget mer som Mosse Værk nu er i stand til i Norge at støbe Kanoner. Det ene Boreværk er gammelt, det andet i fuldkommen stand. og begge ere horisontale, Boer-Spaanerne blive sammensmeltede med Leer, og hensatte i Kasser, hvorved det bliver mueligt at tilgodegjøre Dem. Vandrennen til Saugen er betænkt endnu i Aar om mueligt at gjøre nye, da den er aldeles forfalden, og alle Vegne slipper Vandet igjennem. Den nye mølle er næsten færdig, og vil afhjælpe Mangelen paa Sigtemeel i Byen og Omegnen. Den synes at være vel bygget. Forvalterhuset, som nu beboes af adskillige Betjente, er en ganske god Bygning. (Utdrag fra statsminister, grev Chr.D.F.Reventlow: Min Reise i Norge 1811).

(foto: Riksantikvarens arkiv)